

ΕΡΓΑΤΙΚΑ ΣΥΝΔΙΚΑΤΑ ΚΑΙ ΚΡΑΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Διονύσης Ν. Γράβαρης, αναπληρωτής καθηγητής,
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Παν/μιο Κρήτης

Ι. Εισαγωγή - Στοιχεία αναλυτικού πλαισίου

Από την πρώτη μεταπολεμική περίοδο μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1980 περίπου η διευρυμένη συμμετοχή των εργατικών συνδικάτων στη διαδικασία διαμόρφωσης ή / και παραγωγής κρατικών πολιτικών υπήρξε αδιάψευστο σημάδι εκδημοκρατισμού για τα πολιτικά συστήματα των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών ¹.

Ως προς αυτό το ζήτημα η ελληνική εμπειρία κατά τη διάρκεια της ίδιας χρονικής περιόδου παρουσιάζει εντυπωσιακές – εξόφθαλμες θα έλεγα – αποκλίσεις και διαφορές. Έτσι, το χαρακτηριστικό γνώρισμα για την περίοδο που ξεκινά με τη λήξη του εμφυλίου πολέμου και εκτείνεται μέχρι τα πρώτα έτη της μεταπολιτευτικής περιόδου είναι όχι μόνο η εμφανής και πάγια πρακτική ελέγχου και κηδεμονίας των εργατικών συνδικάτων εκ μέρους του κράτους, αλλά και – συχνά ως συνέπεια του προηγούμενου – ο συστηματικός εκ των πραγμάτων αποκλεισμός των εργατικών συνδικάτων ως φορέων εκπροσώπησης συλλογικών συμφερόντων από τη λήψη αποφάσεων αλλά και από την ευρύτερη διαδικασία παραγωγής κρατικών πολιτικών. Αυτή η εκ διαμέτρου αντίθετη και οπωσδήποτε αντιδημοκρατική τροχιά που ακολουθεί το ελληνικό πολιτικό σύστημα σε σύγκριση με τις

1. Αυτή η διαδικασία εκδημοκρατισμού στα πολιτικά συστήματα των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών συνδέεται –καθόλου τυχαία– με την οικοδόμηση των θεσμών του μεταπολεμικού κοινωνικού κράτους, καθώς και με την πολυειδή σύμπληξη της περίφημης «Κεϋνσιανής Συναίνεσης». Από τη συναφή βιβλιογραφία αναφέρω ενδεικτικά τα A. Marshall (1950), *Citizenship and Social Class*, Cambridge, Cambridge Univ. Press· P. Flora-A. Heidenheimer [eds] (1981), *The Development of Welfare State in Europe and America*, London, Transaction Books· W. Korpi (1983), *The Democratic Class Struggle*, London· RKP- J. Goldthorpe [ed.] (1984), *Order and Conflict in Contemporary Capitalism*, Oxford, Oxford Univ. Press· F. Castles (1986), *Working Class and Welfare*, London, Allen & Unwin. Για τις πολυειδείς τροπικότητες στην έννοια της «Κεϋνσιανής Συναίνεσης» βλ. Δ. Ν. Γράβαρης (1997), *Κρίση του Κοινωνικού Κράτους και Νεωτερικότητα*, Αθήνα, Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα.

πορείες που κατά την ίδια χρονική περίοδο ακολουθούν οι ανεπτυγμένες καπιταλιστικές δημοκρατίες οφείλεται κατ' αρχάς σε δύο εξελίξεις, οι οποίες είναι ευδιάκριτες έστω και μακροσκοπικά: σε μια ιδιογενή «συνέχεια» συντηρητισμού που γνωρίζει η ελληνική πολιτική ζωή ήδη από τα τελευταία έτη της μεσοπολεμικής περιόδου αφ' ενός και στην παγίωση και επικράτηση των μετεμφυλιακών πολιτικών δομών οι οποίες απέκλειαν είτε θεσμικά είτε εκ της λειτουργίας και της πραγματικής τους «λογικής» τα συνδικάτα αλλά και τις οργανώσεις των εργαζομένων από την ευρύτερη διαδικασία παραγωγής κρατικών πολιτικών. Θα μπορούσε, μάλιστα, να υποστηριχθεί με τρόπο εύλογο ότι αυτές οι δύο εξελίξεις «κλείδωσαν» τη φυσιογνωμία και τη δυναμική των ελληνικών συνδικάτων τόσο κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο² όσο και κατά τη διάρκεια της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, όταν με δειλά αλλά σταθερά βήματα ξεκινά η πορεία χειραφέτησης των εργατικών συνδικάτων και η διαδικασία μάθησης από μέρους τους των κανόνων του κοινοβουλευτικού «πολιτικού παιγνίου».

Μολονότι οι εργασίες που έχουν με ορθό τρόπο τοποθετήσει την έρευνα και τη μελέτη των ελληνικών εργατικών συνδικάτων σε αυτήν την ιστορική προοπτική είναι λιγοστές, η τεκμηρίωσή τους είναι τόσο επαρκής ώστε να μας επιτρέπουν να έχουμε ως αφετηριακές παραδοχές των δικών μας αναλύσεων τα δικά τους πορίσματα³. Τα τελευταία, μάλιστα, είναι ιδιαίτερα χρήσιμα αφού σε αυτό το ερευνητικό εγχείρημα ερχόμαστε αντιμέτωποι με ένα διαφορετικό είδος βιβλιογραφίας, το οποίο έχει εστιάσει το ενδιαφέρον του στην εισαγωγή και συζήτηση συγκεκριμένων ερμηνευτικών σχημάτων σχετικά με το ρόλο που διαδραματίζουν και τη θέση που κατέχουν τα οργανωμένα συμφέροντα και κατ' επέκτασιν και τα εργατικά συνδικάτα στο εσωτερικό του ελληνικού πολιτικού συστήματος⁴.

2. Πρβλ. σχετικά J. Meynaud {σε συνεργασία με Π. Μερλόπουλο και Γ. Νοταρά} (2002), *Οι Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα* (2 τόμοι), Αθήνα, Σαββάλας· Δ. Χαραλάμπης (1985), *Στρατός και Πολιτική Εξουσία*, Αθήνα, Εξάντας· Ν. Αλιβιζάτος (1983), *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση 1922-1974*, Αθήνα, Θεμέλιο· Αδ. Πόλις, «Επέμβαση των ΗΠΑ στα ελληνικά εργατικά σωματεία» στο Τζων Ιατρίδης [επιμ.] (1984), *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '40: ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο.

3. Σε αυτές συγκαταλέγονται τα Χρ. Ιωάννου (1989), *Μισθωτή Απασχόληση και Συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών· Γ.Φ. Κουκουλές χ.χ.ε., *Για μια Ιστορία του Ελληνικού Συνδικαλιστικού Κινήματος*, Αθήνα, Οδυσσέας· Γ.Φ. Κουκουλές (1984), *Ελληνικά Συνδικάτα: Οικονομική Αυτοδυναμία και Εξάρτηση (1938-1984)*, Αθήνα, Οδυσσέας· Γ.Φ. Κουκουλές-Β. Τζαννετάκος (1986), *Συνδικαλιστικό Κίνημα 1981-1986: Η Μεγάλη Ευκαιρία που Χάθηκε*, Αθήνα, Οδυσσέας· Α. Λιάκος (1993), *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, Ίδρυμα Παιδείας και Έρευνας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος· Σ. Σεφεριάδης (1995), «Για τη Συγκρότηση της Εργατικής Τάξης στην Ελλάδα (1870-1936)» στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Νο 6, σσ.9-78· Σ. Σεφεριάδης (1996), «Η Κρυφή Γοητεία της Ιδεολογίας: Αντιθεωρητισμός και εκλεκτικισμός στη μελέτη του εργατικού κινήματος» στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Νο 8, σσ. 191-217.

4. Μολονότι δεν εμπίπτουν άμεσα στο αντικείμενο αυτού του άρθρου – καθώς αναφέρονται στις εργοδοτικές οργανώσεις –, οφείλουμε να αναφερθούμε στις υποδειγματικές εργασίες του Κ. Α. Λάβδα, όπως τα Κ.Α. Lavdas (1997), *The Europeanization of Greece*, London, Macmillan· Ο. Lanza- Κ.Α. Lavdas (2000), «The disentanglement of interest politics: Business associability, the

Τα σχήματα αυτά παρέχουν τόσο αναλυτικές όσο και ερμηνευτικές δυνατότητες στο βαθμό που προχωρούν στην ταξινόμηση είτε των εμπειρικά διαπιστώσιμων μορφών εκπροσώπησης συλλογικών συμφερόντων είτε των ομοίως εμπειρικών τρόπων εμπλοκής αυτών των συμφερόντων στη διαδικασία λήψης πολιτικών αποφάσεων, καθώς και στη διαδικασία παραγωγής κρατικών πολιτικών. Στην περίπτωση της ελληνικής βιβλιογραφίας η αφετηρία των σχημάτων αυτών ερείδεται σε μια συγκεκριμένη αντίληψη για τη σχέση μεταξύ κοινωνίας και κράτους στην Ελλάδα. Απηχώντας –όχι πάντοτε με τρόπο αρμονικό– τις σχετικές αναλύσεις του Α. Gramsci για την προεπαναστατική Ρωσία, σύμφωνα με τις οποίες η μορφή της επανάστασης εκεί δικαιώθηκε εκ του ότι, ενώ η «κοινωνία των πολιτών» υπήρξε ζελατινώδης και αδύναμη σε αντίθεση με το κράτος που ήταν τα πάντα, τα σχήματα αυτά μεταφέρουν την ίδια αντίληψη περί ισχνής «κοινωνίας των πολιτών» έναντι ενός παντοδύναμου – και σε κάθε περίπτωση διογκωμένου – κράτους⁵. Όταν, όμως, γίνεται λόγος για τη σχέση μεταξύ κράτους και κοινωνίας, το ζητούμενο είναι αφ' ενός να διακριβωθούν και να αναλυθούν οι τρόποι με τους οποίους το κράτος με τους θεσμούς και τις πολιτικές του παρεμβαίνει στην κοινωνία και αφ' ετέρου να παρουσιαστούν με την ίδια σαφήνεια και οι δίαυλοι – τυπικοί είτε άτυποι– μέσω των οποίων εισχωρεί η επιμερισμένη σε ιδιαίτερα συμφέροντα κοινωνία στο ίδιο το κράτος. Από αυτή την άποψη, η υιοθέτηση αυτών των σχημάτων έχει ερευνητικό ενδιαφέρον εφόσον είναι σε θέση να κατασκευάσει ορισμένες τυπολογίες αυτής της αλληλοδραστικής σχέσης και ειδικότερα των τρόπων εμπλοκής των οργανωμένων (ή μη) συμφερόντων στο πολιτικό γίγνεσθαι.

parties and policy in Italy and Greece» στο *European Journal of Political Research*, No 37, σσ. 203-235· Κ. Α. Λάβδας (2004), «Πολιτική Ανάλυση, Εκπαιδευτική Πολιτική και Ομάδες Συμφερόντων» στο Δ.Ν. Γράβαρης-Ν. Παπαδάκης [επιμ.], *Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική Πολιτική*, Αθήνα, Σαββάλας, σσ. 61-86· Κ.Α. Lavdas (2005), «Interest Groups in Disjointed Corporatism: Social Dialogue in Greece and European Competitive Corporatism» στο *West European Politics*, 28(2), σσ. 297-316. Για μια γενικότερη παρουσίαση βλ. Κ.Α. Λάβδας (2004α), *Συμφέροντα και Πολιτική*, Αθήνα, Παπαζήσης.

5. Η δικαιολογητική βάση που συνοδεύει τις αντιλήψεις αυτές δεν είναι κατ' ανάγκην η ίδια. Έτσι Κ. Τσουκαλός (1977), «Γύρω από το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα» στο Φ. Βεγλερής κ.ά. (1977), *Κοινωνικές και Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, σσ. 73-112, αλλά και στο Κ. Τσουκαλός (1981), *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος*, Αθήνα, Θεμέλιο, η αντίληψη αυτή θεμελιώνεται στην ιδέα περί μιας αδύναμης και χωρίς συνοχή άρχουσας τάξης, ενώ ο ενισχυτικός μηχανισμός είναι οι επείσακτοι και σε κάθε περίπτωση πρώιμοι κοινοβουλευτικοί θεσμοί. Διαφορετική είναι η άποψη που διατυπώνεται στα Ν. Μουζέλης (1977), «Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας: η περίπτωση της Ελλάδας» στο Φ. Βεγλερής κ.ά. ό.π., σσ. 113-150· Ν. Μουζέλης (1978), *Ελληνική Κοινωνία: Όψεις Υπανάπτυξης*, Αθήνα, Εξάντας, σσ. 145-185 και 213-245 και Ν. Mouzelis (1985), *Politics in the Semi-periphery*, London, Macmillan, καθώς αυτή η ασύμμετρη σχέση μεταξύ κράτους και κοινωνίας των πολιτών θεμελιώνεται στον (ημι)περιφερειακό χαρακτήρα του ελληνικού καπιταλισμού. Ορθότερη, κατά την άποψή μου, είναι η ερμηνεία που διατυπώνεται στο Γ. Δερτιλής (1977), «Η αυτονομία της πολιτικής από τις κοινωνικές αντιθέσεις στην Ελλάδα του 19ου αιώνα» στο Φ. Βεγλερής κ.ά. ό.π., σσ. 39-71, σύμφωνα με την οποία η διόγκωση του ελληνικού κράτους εξηγείται από την καπιταλιστική διείσδυση στη γεωργία και στο διαρκή σχηματισμό ενός εφεδρικού στρατού εργασίας στην ελληνική ύπαιθρο.

Πράγματι, με τη βοήθεια αυτών των σχημάτων η ελληνική βιβλιογραφία έχει καταλήξει σε δύο μείζονες τύπους για τη σχέση μεταξύ κράτους και κοινωνίας. Ο πρώτος από αυτούς εννοιολογεί τη σχέση αυτή ως σχέση πατρωνείας - πελατείας⁶, ενώ ο δεύτερος επιχειρεί την ίδια εννοιολόγηση με την υπαγωγή της σχέσης μεταξύ κράτους και κοινωνίας στη μορφή του κρατικού κορπορατισμού⁷.

Ενώ και στις δύο περιπτώσεις το ερευνητικό ενδιαφέρον και η εν γένει προβληματική είναι κοινά – ο ταξικός χαρακτήρας του ελληνικού κράτους και ιδιαίτερα των κρατικών πολιτικών – και μολονότι και τα γενικότερα συμπεράσματα στα οποία καταλήγουν είναι επίσης κοινά – ότι δηλαδή η ταξικότητα αυτή εμφανίζεται διαθλασμένη και «παραποιημένη» –, ωστόσο η έμφαση αυτών των δύο ερμηνευτικών προσεγγίσεων διαφοροποιείται με σαφήνεια. Πιο συγκεκριμένα, στη περίπτωση της ερμηνευτικής προσέγγισης, η οποία υποστηρίζει την επικράτηση των σχέσεων πατρωνείας-πελατείας, η έμφαση έχει δοθεί κατά μείζονα λόγο, εάν όχι αποκλειστικά, στη μορφή ενσωμάτωσης/ συμμετοχής των επιμερισμένων κοινωνικών συμφερόντων στην πολιτική⁸. Επομένως, οι συναφείς μελέτες έχουν στραφεί κυρίως στην ανάλυση των δικτύων πατρωνείας που χαρακτηρίζουν είτε τις σχέσεις μεταξύ πολιτικών κομμάτων και μεμονωμένων ή ακόμα και ομάδων ψηφοφόρων⁹ είτε τη σχέση μεταξύ πολιτικών κομμάτων και φορέων εκπροσώπησης

6. Βλ. σχετικά τις εργασίες του Ν. Μουζέλη που αναφέρονται στην προηγούμενη υποσημείωση, καθώς επίσης και τα Ch. Lyrantzis (1984), «Political parties in post-junta Greece: A case of Bureaucratic Clientelism?» στο *West European Politics*, 7(2), σσ. 99-118· Δ. Σωτηρόπουλος (1996), «Η Εγγαστρίμυθη Εξουσία: Κοινωνία Πολιτών και Κεντρικό Κράτος στην Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία» στο Χ. Λυριντζής κ.ά. [επιμ.] (1996), *Κοινωνία και Πολιτική: Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας (1974-1994)*, Αθήνα, Θεμέλιο· Δ. Σωτηρόπουλος (2001), *Η Κορυφή του Πελατειακού Κράτους* και Δ. Χαραλάμπης 1989, *Πελατειακές Σχέσεις και Λαϊκισμός*, Αθήνα, Εξάντας.

7. Βλ. σχετικά Γ.Θ. Μαυρογορδάτος (1988), *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη: Οι Επαγγελματικές Οργανώσεις στη Σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Οδυσσέας· Γ.Θ. Μαυρογορδάτος (2001), *Ομάδες Πίεσης και Δημοκρατία*, Αθήνα, Πατάκης. Για μια περισσότερο εμπειρικά προσανατολισμένη μελέτη βλ. Δ. Κιούκας (1994), *Οργανωμένα Συμφέροντα στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας.

8. Έτσι στο Ν. Mouzelis (1985), *ό.π.* (σημ. 5), γίνεται λόγος περί «κάθετης συσσωμάτωσης» αυτών των συμφερόντων υπό τις επάλληλες μορφές είτε των πελατειακών σχέσεων είτε του λαϊκισμού σε αντίστιξη προς την «οριζόντια ενσωμάτωση» των συμφερόντων αυτών, η οποία είναι χαρακτηριστική για τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές δημοκρατίες.

9. Σημαντική είναι εδώ η συμβολή του Chr. Lyrantzis (1984), *ό.π.* (σημ. 6), με την εισαγωγή της έννοιας των γραφειοκρατικών δικτύων πολιτικής πελατείας, τα οποία κάνουν την εμφάνισή τους με τη μετεξέλιξη των πολιτικών κομμάτων από κόμματα προυχόντων σε κόμματα μαζών με ανεπτυγμένο μηχανισμό. Μάλιστα, όπως υποστηρίζεται, «Αυτό το πολιτικό κόμμα γίνεται συλλογικός πάτρωνας, ενώ τα πελατειακά δίκτυα βασίζονται σε και κατευθύνονται μέσα από ένα συνδυασμό κομματικών και κρατικών μηχανισμών... Μετά την πτώση της δικτατορίας είναι δυνατό να εντοπισθεί μια πραγματική τάση για γραφειοκρατικά δίκτυα πελατείας, όταν πλέον εμφανίστηκαν νέα κόμματα, τα οποία είχαν καλύτερη οργάνωση και ήταν λιγότερο ευεπίφορα στην εξουσία και τη δύναμη των ηγετικών τους μελών» [σελ.104].

συλλογικών συμφερόντων¹⁰. Κατά συνέπεια, ενώ τα δίκτυα πατρωνείας -πελατείας έχουν μελετηθεί επαρκώς ως προς τη μορφολογία τους, εν τούτοις δεν έχουν εξεταστεί ως δίκτυα κρατικής πολιτικής {policy networks}¹¹. Πιο συγκεκριμένα δεν έχει ακόμα αναδειχθεί η σχέση μεταξύ της τυπικής μορφολογίας των δικτύων πατρωνείας –δηλαδή, ο ακραίος κατακερματισμός των συμφερόντων ακόμα και σε επίπεδο εξατομίκευσης – με τη «λογική» των κρατικών πολιτικών.

Από την άλλη μεριά, στην περίπτωση της ερμηνευτικής προσέγγισης, η οποία συνηγορεί υπέρ της επικράτησης ενός ιδιόρρυθμου κρατικού κορπορατισμού που χαρακτηρίζει τις σχέσεις κράτους και επιμερισμένης σε ιδιαίτερα συμφέροντα κοινωνίας, η έμφαση έχει δοθεί κυρίως στις μορφές οργάνωσης των επαγγελματικών συμφερόντων, ενώ οι αναλύσεις τεκμηριώνονται αποκλειστικά με την αναφορά στη συναφή νομοθεσία. Στο πλαίσιο αυτό ο άμεσος έλεγχος εκ μέρους του κράτους των εργατικών συνδικάτων, μέσα από ποικίλες παρεμβάσεις, παρερμηνεύεται και εκλαμβάνεται ως μορφή (ιδιόρρυθμη;) κρατικού κορπορατισμού. Ποια είναι, λοιπόν, τα στοιχεία εκείνα από τη θεσμική επίφαση τα οποία έχουν εκληφθεί ως τυπικά χαρακτηριστικά του ιδιόρρυθμου κρατικού κορπορατισμού; Τρία είναι τα βασικά στοιχεία που έρχονται να στοιχειοθετήσουν αυτό το ερμηνευτικό σχήμα. Το πρώτο από αυτά σχετίζεται με την κρατική χρηματοδότηση των εργατικών συνδικάτων, το δεύτερο συμπίπτει με το καθεστώς υποχρεωτικής διαιτησίας στις συλλογικές διαπραγματεύσεις, το οποίο ίσχυσε από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1950 μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1980, ενώ το τρίτο αναφέρεται στις παντός είδους παρεμβάσεις – οι οποίες, ας σημειωθεί, από το 1974 και μετά υπήρξαν στην πλειονότητά τους δικαστικού χαρακτήρα – στις διαδικασίες ανάδειξης των συνδικαλιστικών ηγεσιών. Από την άλλη μεριά, βέβαια, είναι δυνατό να παρατεθούν και μια σειρά από «αντίρροπα στοιχεία», η αναφορά στα οποία μπορεί να ανασκευάσει την αντίληψη περί κρατικού κορπορατισμού. Μεταξύ των στοιχείων αυτών περιλαμβάνονται: η απουσία κρατικού ελέγχου στις εργοδοτικές ενώσεις, η ύπαρξη και λειτουργία κομματικών παρατάξεων στα εργατικά συνδικάτα, η κατάργηση στα τέλη της δεκαετίας της υποχρεωτικής διαιτησίας κατά τις συλλογικές διαπραγματεύσεις, η ενίσχυση των συνδικαλιστικών παρατάξεων έναντι των

10. Οι αναφορές στην περίπτωση αυτή επικεντρώνονται στο ρόλο των κομματικών παρατάξεων τόσο στα εργατικά συνδικάτα όσο και στις οργανώσεις των αγροτών.

11. Εξαίρεση εδώ αποτελούν τα Κ. Σπανού (1990), «Εκλογές και Δημόσια Διοίκηση: Η εκλογική ενεργοποίηση των ενδοδιοικητικών πελατειακών μηχανισμών» στο Ελλ. Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80*, Αθήνα, Θεμέλιο· C. Spanou (1996), «Penelope's Suitors: Administrative Modernisation and Party Competition in Greece» στο *West European Politics*, 19(1), σσ. 97-124 και Δ. Σωτηρόπουλος (2001), *ό.π.* (σημ. 6). Και στις δύο περιπτώσεις αυτές επιχειρείται να αναδειχθεί ο ρόλος των κομμάτων ως ιμάντων σχέσεων πατρωνείας στην πολιτική προσλήψεων στον ευρύτερο δημόσιο τομέα αλλά και στην πολιτική στελέχωσης της δημόσιας διοίκησης. Ιδιαίτερα «τραβηγμένη» παρουσιάζεται η ερμηνεία περί του ρόλου των δικτύων πατρωνείας-πελατείας ως αποσταθεροποιητικού παράγοντα του εκλογικο-δημοσιονομικού κύκλου στο Στ. Θωμαδάκης - Δ. Σερεμέτης (1993), «Η αποσταθεροποιητική δυναμική του εκλογικο-δημοσιονομικού κύκλου» στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, No 2, σσ. 48-82.

κομματικών μηχανισμών από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 και μετέπειτα, η απουσία της ρήτρας του «κλειστού επαγγέλματος» και η υποχρεωτική συμμετοχή των εργαζομένων στα συνδικάτα. Η εμπειρία, επομένως, και οι εξελίξεις στη διάρκεια των τελευταίων τριάντα ετών δεν φαίνεται να στηρίζει ένα ερμηνευτικό σχήμα περί κρατικού κορπορατισμού στην περίπτωση του ελληνικού πολιτικού συστήματος¹².

12. Ανάλογα προβλήματα εμφανίζονται και σε σχέση με την ίδια την έννοια του κρατικού κορπορατισμού. Ο τελευταίος εισάγεται στο P. Schmitter 1974, «Still the Century of Corporatism?» στο *Review of Politics*, No 36, σσ. 85-131 ως υποπερίπτωση της έννοιας του κορπορατισμού και αντιδιαστέλλεται προς τον κοινωνι(α)κό κορπορατισμό. Ενώ ο κοινωνι(α)κός κορπορατισμός επιχειρεί να ερμηνεύσει τη διαμεσολάβηση κοινωνικών συμφερόντων και κράτους σε αρκετές από τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές δημοκρατίες κατά τη μεταπολεμική περίοδο, ο κρατικός κορπορατισμός φέρει το ιδεολογικά – και όχι μόνο – βεβαρημένο φορτίο της έννοιας αυτής και ειδικότερα της χρήσης της κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, όταν η έννοια του κορπορατισμού εν γένει περιέγραφε τη σχέση κράτους και κοινωνικών συμφερόντων στις περιπτώσεις των φασιστικών καθεστώτων της Ιταλίας, της Πορτογαλίας και της Ισπανίας, αλλά και του Περονισμού στην Αργεντινή (Στο σημείο αυτό, ωστόσο, δεν πρέπει να παραλειφθεί ότι και ο ίδιος ο P. Schmitter στο άρθρο του αυτό δεν διστάζει να ταξινομήσει στην κατηγορία του κρατικού κορπορατισμού και την περίπτωση της Ελλάδας.) Στη συνέχεια η έννοια του κρατικού κορπορατισμού – χωρίς ιδιορρυθμίες!!! – χρησιμοποιήθηκε με σχετική επιτυχία για να περιγράψει τη σχέση κράτους και κοινωνικών συμφερόντων στις περιπτώσεις των αυταρχικών / δικτατορικών καθεστώτων της Λατινικής Αμερικής. Στο κείμενο που προαναφέραμε η βασική μέριμνα του P. Schmitter δεν συναρτάται με την έννοια του κρατικού, αλλά με εκείνη του «κοινωνι(α)κού κορπορατισμού» αφού η επιχειρηματολογία του είναι εξαρχής και ρητά προσανατολισμένη σε μια εξαντλητική κριτική της θεωρίας του πλουραλισμού. Σύμφωνα με την τελευταία, η διαμεσολάβηση κράτους και κοινωνικών συμφερόντων στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές δημοκρατίες πραγματοποιείται από θεσμούς εκπροσώπησης και μορφές εμπλοκής των συμφερόντων στο πολιτικό γίγνεσθαι, στο εσωτερικό των οποίων οι ενεργές ομάδες συμφερόντων είναι δυνάμει απεριόριστες, η συμμετοχή σε αυτές δεν είναι υποχρεωτική, ανταγωνίζονται μεταξύ τους επί ίσοις όροις, δεν διεκδικούν το μονοπώλιο στην εκπροσώπηση των συμφερόντων και κατ' επέκτασιν δεν διακρίνονται από κάποια ιεράρχηση, ενώ, τέλος, δεν ελέγχονται με κανέναν τρόπο από το κράτος. Σε αυτήν την οιονεί ιδεοτυπική έννοια του πλουραλισμού ο P. Schmitter αντιπαραθέτει – με ιδεοτυπικό πάλι τρόπο – την έννοια του κορπορατισμού, αφού τώρα στο εσωτερικό του τελευταίου οι ομάδες συμφερόντων είναι περιορισμένες ως προς τον αριθμό, η συμμετοχή σε αυτές είναι υποχρεωτική, ο ανταγωνισμός μεταξύ τους είναι ολιγοπωλιακός, εντάσσονται σε ένα ιεραρχημένο σύστημα εκπροσώπησης και διαμεσολάβησης, ενώ η αναγνώρισή τους από το κράτος προαπαιτείται. Είναι φανερό, επομένως, ότι στο κείμενο αυτό του 1974 επιχειρείται να υπογραμμιστεί κατά μείζονα λόγο η ολιγοπωλιακή δομή στην εκπροσώπηση των συμφερόντων και η στενή σχέση μεταξύ κράτους και οργανωμένων συμφερόντων στη διαδικασία παραγωγής και διαμόρφωσης της κρατικής πολιτικής. Θα μπορούσε, μάλιστα, να υποστηριχθεί εκ των υστέρων ότι ο «κοινωνι(α)κός» κορπορατισμός συνιστά ένα είδος μετεξέλιξης των αρχικά πλουραλιστικών συστημάτων διαμεσολάβησης συμφερόντων για τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές δημοκρατίες, μολονότι αρχικά ως πρότυπα «κοινωνι(α)κού κορπορατισμού» είχαν χρησιμεύσει οι σκανδιναβικές χώρες – κυρίως η Σουηδία και η Νορβηγία –, η Γερμανία και η Αυστρία. Σε κάθε περίπτωση, όμως, από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1980 και μετέπειτα η συζήτηση περί κορπορατισμού, αν και εκτείνεται, γίνεται πιο συγκεκριμένη και εστιάζεται πλέον στη μελέτη κορπορατιστικών δομών σε κλαδικό επίπεδο (μεσο-κορπορατισμός)

Μήπως, όμως, ο επιπρόσθετος επιθετικός προσδιορισμός «ιδιόρρυθμος» λύνει το πρόβλημα της πλημμελούς στοιχειοθέτησης; Ας εξετάσουμε, κατ' αρχάς, σε τι συνίστανται οι ιδιορρυθμίες που εμφανίζει ο κρατικός κορπορατισμός στην ελληνική περίπτωση. Η πρώτη από αυτές έχει να κάνει με το γεγονός ότι οι κρατικο-κορπορατιστικές δομές υπάρχουν και λειτουργούν ατύπως – στη βιβλιογραφία αναφέρεται ο όρος «εξωθεσμικά» – και παράλληλα προς ένα τυπικό θεσμικό πλαίσιο που διακρίνεται από έντονα στοιχεία κοινοβουλευτισμού και κατ' επέκτασιν (;) πλουραλισμού. Η δεύτερη ιδιορρυθμία είναι λογική συνεπαγωγή της πρώτης. Ειδικότερα, οι οποιεσδήποτε πρακτικές ή τάσεις εισαγωγής ή ενίσχυσης κρατικο-κορπορατιστικών δομών από το 1974 και μετά υπήρξαν – ακριβέστερα θεωρείται ότι υπήρξαν – πρωτοβουλίες των πολιτικών κομμάτων και πιο συγκεκριμένα του ΠΑΣΟΚ. Ο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, μάλιστα, συνδέει την προσπάθεια εισαγωγής κρατικο-κορπορατιστικών πρακτικών εκ μέρους των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ με τη λαϊκιστική φυσιογνωμία αυτού του πολιτικού κόμματος¹³. Εάν, όμως, δεχτούμε ότι η προσπάθεια των κυβερνήσεων ή των κομματικών μηχανισμών να ελέγξουν τις οργανώσεις συμφερόντων αποτελεί ένδειξη κρατικού-κορπορατισμού –έστω και ιδιόρρυθμου–, οφείλουμε επίσης, και εφόσον είμαστε επιστημονικά ειλικρινείς, να παραδεχτούμε ότι και κάθε παρόμοια προσπάθεια ελέγχου δεν συνιστά κατ' ανάγκην στοιχείο ή μαρτυρία κρατικού κορπορατισμού. Επίσης, όπως έχω αναφέρει και με άλλες ευκαιρίες¹⁴, ο αβα-

ή ακόμα και σε επίπεδο μεμονωμένης επιχείρησης (μικρο-κορπορατισμός). Βλ. ενδεικτικά τη συλλογή άρθρων στο A. Cawson (1985) [ed.], *Organized Interests and the State*, London, Sage. Σε σαφή αντιδιαστολή, διάκριση μεταξύ κρατικού και «κοινωνιακού» κορπορατισμού είναι παρεπόμενη και δευτερεύουσα, ενώ υιοθετείται προκειμένου όχι μόνο να «καθαρίσει» η έννοια από τις «αμαρτίες του αυταρχικού της παρελθόντος», αλλά και για να αναδείξει κορπορατιστικές δομές σε λιγότερο ανεπτυγμένες και οπωσδήποτε μη δημοκρατικές καπιταλιστικές κοινωνίες. Όπως ήδη αναφέραμε, η χρήση της έννοιας του κρατικού κορπορατισμού υπήρξε χρήσιμη κατά την ανάλυση των περιπτώσεων των αυταρχικών καθεστώτων της Λατινικής Αμερικής, με παραγωγή πλούσιας και σε όγκο αλλά και σε ποιότητα βιβλιογραφίας. Η χρήση αυτής της έννοιας στην περίπτωση της Ελλάδας δεν απέδωσε, δυστυχώς, τα ίδια αποτελέσματα. Όπως, μάλιστα, αναφέρεται: «...σε ορισμένες αναλύσεις εν Ελλάδι κυριαρχεί μια ιδιότυπη θεολογική συλλογιστική, η οποία έχει ως εξής: οι γραφές (Schmitter) ορίζουν δύο τύπους κορπορατισμού, οπότε, εάν η προσέγγιση Χ δεν εντάσσεται στην κατηγορία του ενός (κοινωνικού-φιλελεύθερου), δεν μπορεί παρά να οφείλει να ενταχθεί στον δεύτερο (κρατικό)»· Κ. Α. Λάβδας (2005), *ό.π.* (σημ. 4), σελ. 135. Έτσι, μια έννοια με περισσότερες αναλυτικές δυνατότητες από εκείνη των σχέσεων πατρωνείας – πελατείας τελικά «κακόπεσε» και υπέκυψε στη δύσμοιρη κατάσταση ενός απλού, αλλά παρ' όλα αυτά ελκυστικού, στερεότυπου.

13. Έτσι αναφέρεται: «Μ' αυτή την έννοια, μπορεί κανείς να μιλήσει για λαϊκιστική Gleichschaltung, που επεδίωξε να μετατρέψει όλες τις οργανώσεις, μέχρι τον τελευταίο συνοικιακό σύλλογο, σε πιστά αντίτυπα της Βουλής ως προς την κομματική σύνθεση»· Γ. Θ. Μαυρογορδάτος (1988), *ό.π.* (σημ. 7), σελ. 56.

14. Δ.Ν. Γράβαρης (1998), «Το χτίσιμο του κοινωνικού κράτους: Από τον κομματικό λόγο στις κρατικές πολιτικές» στο Μ. Σπουρδαλάκης [επιμ.], *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα, Κράτος, Κοινωνία*, Αθήνα, Πατάκης, σσ. 91-120 και Δ. Ν. Γράβαρης (2004), «Η πολιτική οικονομία των μορφών νομιμοποίησης: Από το λαϊκισμό στον τεχνοκρατικό εκσυγχρονισμό» στο Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα, *Κοινωνική Αλλαγή στη Σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, Αθήνα, ΙΣΚ, σσ. 27-57.

σάνιστος χαρακτηρισμός του ΠΑΣΟΚ ως κυρίως και αποκλειστικά λαϊκιστικού κόμματος ή κυβέρνησης περισσότερο θολώνει παρά αποσαφηνίζει τα πράγματα. Πιο συγκεκριμένα, όταν αναφερόμαστε στο λαϊκισμό του ΠΑΣΟΚ, θα πρέπει να έχουμε πάντα κατά νου τη διάκριση μεταξύ λαϊκιστικής ρητορείας και «λαϊκιστικής» πρακτικής, δεδομένου ότι αυτά τα δύο επίπεδα πραγματικότητας δεν είναι πάντοτε συμβατά. Για παράδειγμα, η λαϊκιστική ρητορεία του ΠΑΣΟΚ πριν από το 1981 συνδέεται άμεσα με μια κομματική πρακτική λαϊκού ριζοσπαστισμού με έντονο αντι-δεξιό χαρακτήρα, που ως στρατηγικό στόχο είχε την ανάδειξη αυτού του πολιτικού κόμματος στην κυβέρνηση ως φορέα αυθεντικής αποκατάστασης του κράτους δικαίου στην Ελλάδα. Από το 1981 και μετά, όταν ο στόχος αυτός έχει ήδη επιτευχθεί, ο λαϊκισμός περιορίζεται στο επίπεδο της ρητορείας, ενώ η κυβερνητική πρακτική του ΠΑΣΟΚ στην περίοδο 1981-1989 αποσκοπεί στη διαχείριση της κρίσης τόσο του μετεμφυλιακού αναπτυξιακού προτύπου όσο και του υποδείγματος μακροοικονομικής παρέμβασης. Εάν υπάρχει ένα στοιχείο που χαρακτηρίζει την εν γένει κυβερνητική πρακτική εκείνης της περιόδου, είναι ακριβώς η αποτυχία εισαγωγής θεσμών κορπορατιστικής υφής. Η τρίτη ιδιορρυθμία του κρατικού κορπορατισμού στην ελληνική περίπτωση αναφέρεται στην έλλειψη αυτονομίας – κατά μείζονα λόγο οικονομικής – των οργανώσεων εκπροσώπησης συμφερόντων και ιδιαίτερα των εργατικών συνδικάτων και, επομένως, η οικονομική τους εξάρτηση από τον κρατικό προϋπολογισμό και την εκάστοτε κυβέρνηση. Εάν, όμως, η έλλειψη οικονομικής αυτονομίας των συνδικάτων συνηγορεί υπέρ της επικράτησης κρατικο-κορπορατιστικών δομών, την ίδια συνηγορία θα προσέφερε και η θεραπεία αυτής της οικονομικής εξάρτησης, αφού η χρηματοδότηση των συνδικάτων μέσω εισφορών των μελών τους θα είχε ως προαπαιτούμενο την υποχρεωτική συμμετοχή των εργαζομένων σε αυτά.

Στις ιδιορρυθμίες αυτές θα ήθελα, στο σημείο αυτό, να προσθέσω μία ακόμα. Πιο συγκεκριμένα, εάν μέχρι το 1974 και οπωσδήποτε μέχρι το 1981 υπάρχει ένα είδος «λογικής συνέχειας» στις δομές εκπροσώπησης και διαμεσολάβησης συμφερόντων στην ελληνική περίπτωση, αυτό συνίσταται στο συστηματικό αποκλεισμό των οργανώσεων των εργαζομένων που πρόσκεινται στα πολιτικά κόμματα της Αριστεράς. Για παράδειγμα, σε όλη τη διάρκεια της μετεμφυλιακής περιόδου και μέχρι την αποκατάσταση του κοινοβουλευτισμού το 1974 τα καίρια κέντρα λήψης πολιτικών αποφάσεων στρατηγικού χαρακτήρα αλλά και διαμόρφωσης της κρατικής πολιτικής ήταν σαφώς αποχωρισμένα όχι μόνο από επιρροές των εργατικών συνδικάτων αλλά και σε ορισμένες περιπτώσεις – όπως αυτή της περιώνυμης Νομισματικής Επιτροπής – και από τους ίδιους τους τυπικά ισχύοντες κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Αυτό που εμφανίζεται από το 1974 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ως εξάρτηση των εργατικών συνδικάτων από τα πολιτικά κόμματα, την κυβέρνηση ή ακόμα και το κράτος, είναι από τη σκοπιά της στρατηγικής των συνδικάτων όχι η υποταγή τους στο κράτος αλλά η είσοδός τους στον κοινοβουλευτικό βίο με το μόνο όχημα που είχαν στη διάθεσή τους: τις συνδικαλιστικές παρατάξεις των πολιτικών κομμάτων και ιδιαίτερα αυτών της Αριστεράς. Μέχρι το 1988 η στρατηγική αυτή είχε το χαρακτήρα ενός «αγώνα αναγνώρισης» των εργατικών συνδικάτων και κυρίως του παραμελημένου πολιτικού τους ρόλου. Αυτό, επομένως, που από την ερμηνευτική άποψη του κρατικού

κορπορατισμού εμφανίζεται ως υποταγή και εξάρτηση των συνδικάτων, θα μπορούσε παραδόξως να προσεγγισθεί εντελώς διαφορετικά εάν αλλάξει το ερμηνευτικό πλαίσιο: μια προσπάθεια μέσω των μοναδικών οχημάτων – των πολιτικών κομμάτων – χειραφέτησης και εκδημοκρατισμού του συνδικαλιστικού κινήματος από το θεσμικό πλαίσιο που για αρκετές δεκαετίες το διατηρούσε σε πολιτικο-ιδεολογικό αποκλεισμό και απομόνωση. Αυτή ήταν, άλλωστε, και η μοναδική είσοδος του συνδικαλιστικού κινήματος στον κοινοβουλευτικό βίο. Οι αρχικές απόψεις, λοιπόν, περί συσχέτισης δομών κρατικού κορπορατισμού με μια καθ' υποφοράν λαϊκιστική Gleichschaltung φαίνεται πως υπήρξαν αποτέλεσμα μιας βιαστικής – αν όχι προκατειλημμένης – ματιάς στο διαθέσιμο εμπειρικό υλικό¹⁵. Αντίθετα, περισσότερο ευαισθητοποιημένες ως προς το εμπειρικό υλικό προσεγγίσεις έχουν αναδείξει τη συμβίωση – όχι πάντοτε και κατ' ανάγκην αρμονική – διαφορετικών δομών εκπροσώπησης και διαμεσολάβησης συμφερόντων¹⁶. Κατά την άποψή μου, τις βάσεις για μια νέα και ορθή τοποθέτηση της συζήτησης αλλά και της έρευνας κορπορατιστικών δομών εκπροσώπησης και διαμεσολάβησης συμφερόντων στην Ελλάδα τις έχει θέσει ο Κ. Α. Λάβδας στο πρόσφατο βιβλίο του, όπου αποτιμώντας την αναλυτική αξία και ερμηνευτική εμβέλεια της έννοιας του εξαρθρωμένου κορπορατισμού που έχει εισαγάγει σε προηγούμενη εργασία του αναφέρει:

«Αυτό που επιχειρείται με την εισαγωγή και επεξεργασία της έννοιας του εξαρθρωμένου κορπορατισμού είναι να υπερβούμε την εσφαλμένη και αποπροσανατολιστική κατάταξη της περίπτωσης της Ελλάδας στην κατηγορία του αυταρχικού-κρατικού κορπορατισμού... Η ελληνική περίπτωση μετά το 1974 προσφέρει υλικό για την επεξεργασία μιας νέας κατηγορίας για την ανάλυση της διαμεσολάβησης συμφερόντων και της σχέσης της με τις δημόσιες πολιτικές... Παράλληλα, οι εννοιολογικές επιλογές συνδυάζονται με μεθοδολογικές δεσμεύσεις. Τα πρότυπα ανάλυσης των συμφερόντων δεν είναι δυνατόν να ελεγχθούν σε απομόνωση από τις γενικότερες αντιλήψεις μας για τις συνολικές σχέσεις κράτους - πολιτικής διαδικασίας - οικονομίας... Εν κατακλείδι, η κατάλληλη χρήση της έννοιας του κορπορατισμού και η εφαρμογή της στην ελληνική περίπτωση προϋποθέτουν την κατανόηση τριών βασικών παραμέτρων της σχετικής επιστημονικής συζήτησης. Πρώτον, η έννοια του κορπορατισμού επιχειρεί να μας προσανατολίσει σε φαινόμενα που αφορούν τόσο τους τρόπους οργάνωσης και

15. Η επιστημονική αυτή προκατάληψη εμφανίζεται με νέα διατύπωση στο πρόσφατο βιβλίο του Γ. Θ. Μαυρογορδάτου. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζεται: «Ειδικά στη χώρα μας, παρά ορισμένα στοιχεία πλουραλισμού ή και κοινωνικού κορπορατισμού, διαπιστώνεται η κυριαρχία και η αδιάσπαστη ιστορική συνέχεια του κρατικού κορπορατισμού για το σύνολο σχεδόν των επαγγελματικών οργανώσεων» Γ. Θ. Μαυρογορδάτος (2001), *ό.π.* (σημ. 7), σελ. 35.

16. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Δ. Κιούκias (1994), *ό.π.* (σημ. 7), σσ. 40-42, αλλά και σχήμα στη σελ. 105, στο οποίο επιχειρείται η αρχική διάκριση μεταξύ κρατικού και κοινωνι(α)κού κορπορατισμού να εμπλουτιστεί με αναλυτικές διακρίσεις που φέρνουν στο φως την εμπειρική πολυεΐδεια των φαινομένων.

τις μορφές δραστηριότητας των συμφερόντων, όσο και τις διαδικασίες διαμόρφωσης και εφαρμογής των δημόσιων πολιτικών, ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης μεταξύ των συμφερόντων και των θεσμών δημόσιας εξουσίας. Δεύτερον, δεν υπάρχει τίποτε το μεθοδολογικά δεσμευτικό στο δίπολο κρατικού / αυταρχικού – φιλελεύθερου / κοινωνικού κορπορατισμού που εισηγήθηκε ο Schmitter... Στο μέτρο που θεωρούμε ότι κορπορατιστικά στοιχεία παραμένουν σημαντικά στο σύνολο ή σε επιμέρους πτυχές της πολιτικής και της κοινωνικής ζωής, μπορούμε να σχεδιάσουμε προσεγγίσεις που ξεφεύγουν από το δίπολο του Schmitter. Τέλος, η ελληνική περίπτωση, «ιδιαίτερη» όσο κάθε άλλη περίπτωση, μπορεί να τοποθετηθεί στο κατάλληλο πλαίσιο σύγκρισης, όπως και κάθε άλλη περίπτωση, εφόσον σχεδιαστεί κατάλληλα ο εννοιολογικός εξοπλισμός μας, ανάλογα με το επιμέρους αντικείμενο που επιθυμούμε να διερευνήσουμε και το επίπεδο ανάλυσης που επιλέγουμε. Το γεγονός ότι οι πελατειακές διαστάσεις των κοινωνικο-πολιτικών σχέσεων ενδέχεται να αποτελούν κρίσιμο παράγοντα για την εξήγηση εκβάσεων στο επίπεδο της τοπικής πολιτικής στην Κορώνη, δεν συνεπάγεται απαραίτητα ότι οι ίδιοι αυτοί παράγοντες είναι σημαντικοί για την ερμηνεία των αλληλεπιδράσεων μεταξύ ΣΕΒ και υπουργείων στην Αθήνα. Άλλωστε, πολλές από τις ιδιαίτερες δομικές συνθήκες της ελληνικής οικονομίας που επηρέασαν τη διαμεσολάβηση συμφερόντων, όπως η ύπαρξη μικρών κυρίως επιχειρήσεων, μοιάζει να διαφοροποιείται με την ενίσχυση των τάσεων συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου»¹⁷.

Επέλεξα να κλείσω αυτήν τη σύντομη επισκόπηση της βιβλιογραφίας σχετικά με τους τρόπους και τις μορφές εμπλοκής, εκπροσώπησης και διαμεσολάβησης των οργανωμένων συμφερόντων στην ελληνική πολιτική με το εκτενές αυτό απόσπασμα για δύο βασικούς λόγους: αφ' ενός επειδή θεωρώ, όπως ήδη προανέφερα, ότι με τρόπο περιεκτικό θέτει, αναδεικνύοντας τα επιμέρους προβλήματα, το ορθό πλαίσιο για τη διερεύνηση αυτών των ζητημάτων και αφ' ετέρου διότι οι ερευνητικές – και όχι μόνο – παράμετροι που φέρνει προς συζήτηση είναι ιδιαίτερα χρήσιμες για την επιχειρηματολογία που πρόκειται να αναπτυχθεί στις επόμενες σελίδες αυτού του κειμένου.

Κατ' αρχάς είναι προφανές ότι και τα δύο ερμηνευτικά σχήματα, αυτό των πελατειακών σχέσεων και εκείνο του κρατικού κορπορατισμού, βρίθουν από θεωρητικά αθέμιτες και μεθοδολογικά εσφαλμένες αξιώσεις γενικότητας. Αυτό σημαίνει δύο πράγματα: πρώτον, ότι δεν διαθέτουν ένα επαρκώς επεξεργασμένο θεωρητικό πλαίσιο, στο βαθμό που οι έννοιες που εισάγονται δεν διασαφηνίζουν ποιες όψεις του αντικειμένου πρόκειται να αναλυθούν και, δεύτερον, ότι εμμένουν σε μία παρεξηγήσιμη ιδιογραφική μεθοδολογία, επικαλούμενες την ιδιαιτερότητα ή ακόμα και τη μοναδικότητα της ελληνικής περίπτωσης με τέτοιον τρόπο ώστε τις περισσότερες φορές η στοιχειοθέτηση των επιχειρημάτων και των επιμέρους θέσεων να μην είναι αποτέλεσμα της «συνάντησης» του

17. Κ.Α. Λάβδας (2004), *ό.π.* (σημ. 4), σσ. 134-137.

θεωρητικού πλαισίου με το εμπειρικό υλικό, αλλά να εμφανίζεται σαν μια βιαστική υπαγωγή του τελευταίου σε έναν προειλημμένο αστερισμό ιδεών. Αυτός ο τρόπος χειραγώγησης του ερευνητικού αντικειμένου παρουσιάζεται πιο έντονα στο ερμηνευτικό σχήμα του κρατικού κορπορατισμού. Πιο συγκεκριμένα, τις περισσότερες φορές το συμπέρασμα περί επικράτησης ενός κρατικο-κορπορατιστικού συστήματος διαμεσολάβησης των συμφερόντων στην ελληνική περίπτωση αντλεί την ισχύ του σχεδόν αποκλειστικά από μαρτυρίες που παρέχουν σχετικά νομοθετήματα – οι εκροές δηλαδή και όχι οι πραγματικές εκβάσεις μιας κρατικής πολιτικής –, σύμφωνα με τη «λογική» των οποίων ο κρατικός κορπορατισμός όχι μόνο επικρατεί αλλά ισχύει και σε μακρο-πολιτικό επίπεδο ως μακρο-κορπορατισμός. Γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι τα νομοθετήματα δεν εξαντλούν όλο το φάσμα της διαδικασίας παραγωγής της κρατικής πολιτικής, ούτε, πολύ περισσότερο, αναδεικνύουν τις πραγματικές εκβάσεις ή αναδιανεμητικές επιπτώσεις της. Έπειτα, τα ερμηνευτικά αυτά σχήματα τις περισσότερες φορές περιορίζονται στην προσέγγιση μιας μόνο όψης του αντικειμένου, η οποία αναφέρεται στις οργανωτικές πτυχές και διαστάσεις των συμφερόντων και όχι στις πραγματικές μορφές διαμεσολάβησης. Τέλος, η διερεύνηση της σχέσης κράτους και οργανωμένων συμφερόντων – και τούτο ισχύει περισσότερο στην περίπτωση των εργατικών συνδικάτων, η οποία άλλωστε μας ενδιαφέρει εδώ – περιορίζεται μόνο στο επίπεδο της κυβερνητικής στρατηγικής ελέγχου των εργατικών συνδικάτων, απ' όπου, βέβαια, το κράτος εμφανίζεται – χωρίς να είναι – ισχυρό και παντοδύναμο.

Ένα δεύτερο ζήτημα που ανακύπτει σε σχέση με τα δύο αυτά ερμηνευτικά σχήματα σχετίζεται με εκείνες τις πλευρές του αντικειμένου, οι οποίες, μολονότι είναι καίριες και ουσιώδεις, δεν έχουν αναδειχθεί. Ειδικότερα, και στα δύο σχήματα δεν υπάρχουν σαφείς και σταθερές αναφορές σε μακρο-δομές, στη σχέση, με άλλα λόγια, μεταξύ κράτους, πολιτικής διαδικασίας και οικονομίας, όπως αναφέρεται στο προηγούμενο απόσπασμα του Κ.Α. Λάβδα. Έτσι, εκτός από γενικόλογες αναφορές, δεν έχει μελετηθεί ούτε ασφαλώς έχει αναλυθεί το πεδίο (κλαδικό, διακλαδικό ή άλλο), στο εσωτερικό του οποίου οργανώνονται και δρουν τα συμφέροντα είτε υπό τη μορφή των πελατειακών σχέσεων είτε με τη μορφή του κρατικού κορπορατισμού. Επίσης, οι μορφές με τις οποίες εκπροσωπούνται τα συμφέροντα εξετάζονται εκτός της διαδικασίας παραγωγής της κρατικής πολιτικής αλλά και εκτός του πεδίου παρέμβασης της τελευταίας (policy field). Επομένως, δεν έχει αναδειχθεί ο πολιτικός ρόλος αλλά και οι επιμέρους στρατηγικές των οργανωμένων συμφερόντων στα διαφορετικά στάδια / φάσεις της διαδικασίας παραγωγής της κρατικής πολιτικής και κυρίως στις πιο κρίσιμες από αυτές: στη φάση του σχηματισμού της ημερήσιας διάταξης, αλλά και στη φάση εφαρμογής / υλοποίησης της κρατικής πολιτικής.

Εάν τα ζητήματα αυτά δεν θεματοποιηθούν ως ερευνητικά ζητήματα, τότε τα ερμηνευτικά σχήματα θα παραμένουν ημιτελή και ημαρτημένα ακόμα και σαν απλά ερμηνευτικά σχήματα. Για παράδειγμα, πάντοτε θα φαντάζει σαν παράδοξο το ότι, ενώ κατά την πολιτική προσλήψεων στο δημόσιο τομέα η διαμεσολάβηση προσλαμβάνει τη μορφή των σχέσεων πατρωνείας-πελατείας – έστω και υπό τη γραφειοκρατική της εκδοχή–, η εισοδηματική πολιτική στον ίδιο τομέα διαμεσολαβείται από σχέσεις που προσεγγίζουν το ερμηνευτικό σχήμα του κρατικού κορπορατισμού.

Εάν, όμως, τα παραπάνω ζητήματα που εγείρονται σε σχέση με τα δύο κρατούντα στην ελληνική βιβλιογραφία σχήματα αναφέρονται στη «στατική», στον τρόπο δηλαδή συγκρότησης των μορφών διαμεσολάβησης συμφερόντων στην περίπτωση του ελληνικού πολιτικού συστήματος, υπάρχει επίσης και ένα ζήτημα που αφορά κυρίως τη «δυναμική», την πορεία, με άλλα λόγια, ανάπτυξης και μεταβολής αυτών των μορφών διαμεσολάβησης. Το ζήτημα αυτό δεν είναι άλλο από εκείνο των μηχανισμών μετάβασης από τη μια μορφή διαμεσολάβησης συμφερόντων σε μια όχι μόνο χρονικά διαδοχική αλλά και ποιοτικά διαφορετική. Στη συναφή βιβλιογραφία πιο πειστικές και ευλογοφανείς εμφανίζονται οι περιγραφές τέτοιων μηχανισμών στο εσωτερικό του ερμηνευτικού σχήματος περί σχέσεων πατρωνείας - πελατείας. Πιο συγκεκριμένα, εντοπίζεται μια μετάβαση από ολιγαρχικές ή εξατομικευμένες μορφές είτε σε συλλογικές / γραφειοκρατικές μορφές σχέσεων πατρωνείας - πελατείας είτε σε λαϊκιστικές μορφές «συσσωμάτωσης» των συμφερόντων. Το χρονικό σημείο αυτής της μετάβασης εντοπίζεται στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1970 με το σχηματισμό μαζικών πολιτικών κομμάτων. Μάλιστα, η εμφάνιση και επικράτηση στο πολιτικό σκηνικό αυτού του τύπου πολιτικού κόμματος συμπυκνώνει και τα αίτια αυτής της μετάβασης¹⁸. Εάν, μάλιστα, δεχτούμε ότι ακόμα και υπό αυτές τις νέες μορφές, αυτό που παραμένει ουσιώδες είναι η κυριαρχία του κράτους επί των οργανωμένων συμφερόντων, τότε έχουμε μπροστά μας ένα μονο-αιτιακό τύπο εξήγησης της μετάβασης αυτής, ο οποίος παραβλέπει και υποβαθμίζει το ρόλο που έχουν διαδραματίσει κατά τη μετάβαση αυτή τα ίδια τα οργανωμένα συμφέροντα. Μάλιστα, όπως ορθά επισημαίνεται: «...τα επιχειρηματικά συμφέροντα υπήρξαν και είναι καλύτερα οργανωμένα, περισσότερο ανεξάρτητα από τους κρατικούς θεσμούς και με μεγαλύτερη επιρροή ...το πρότυπο ανάπτυξης των οργανωμένων επιχειρηματικών συμφερόντων τους επέτρεψε να απολαμβάνουν ένα ποσοστό σχετικής αυτονομίας τόσο από τις κομματικές επιρροές όσο και από τον έλεγχο του κράτους» [Κ.Α. Lavdas 2005, *ό.π.* (σημ. 4), σελ. 299]. Ο ίδιος συγγραφέας υποστηρίζει ότι και στην περίπτωση των εργατικών συνδικάτων η συναφής βιβλιογραφία διατρέχεται από την ίδια ερμηνευτική προκατάληψη. Και τούτο για δύο λόγους: πρώτον, εξαιτίας των «δύο διαφορετικών λογικών» που χαρακτηρίζουν τους επιχειρηματίες σε σύγκριση με τους εργαζομένους, οι τελευταίοι εμφανίζονται – και είναι – περισσότερο εξαρτημένοι κατά τις διεκδικήσεις τους από τα συνδικάτα και τα σωματεία τους απ' ό,τι είναι οι επιχειρηματίες από τις δικές τους ενώσεις. Δεύτερον, δεδομένου ότι «...η Ελλάδα από το 1974 και μετά κατατάσσεται μεταξύ τω χωρών με το μεγαλύτερο αριθμό απεργιών... (οπότε) και τα συνδικάτα δείχνουν να είναι από μόνα τους σημαντικοί παράγοντες στις εξελίξεις που διαδραματίστηκαν» [Κ.Α. Lavdas 2005, *στο ίδιο*, σελ. 300], επειδή το ίδιο το εμπειρικό υλικό έρχεται να σχετικοποιήσει την ισχύ αυτών των ερμηνειών.

Από την άλλη πλευρά, οι περιγραφές τέτοιων μεταβάσεων παρουσιάζονται περισσότερο προβληματικές στο ερμηνευτικό σχήμα του κρατικού κορπορατισμού. Εάν εξαιρέσουμε την εργασία του Δ. Κιούκια¹⁹, η οποία πάντως δεν ανήκει στο «σκληρό πυρήνα»

18. Πρβλ. σχετικά Ch. Lyrintzis (1984), *ό.π.* (σημ. 6) και N. Mouzelis (1985), *ό.π. π.*

19. Βλ. Δ. Κιούκιας 1994, *ό.π.* (σημ. 7).

αυτού του «παραδείγματος», όπου η έμφαση δίνεται περισσότερο στη στατική εικόνα του συστήματος διαμεσολάβησης συμφερόντων με την εμπειρικά ευαισθητοποιημένη θέση περί συνύπαρξης διαφορετικών μορφών διαμεσολάβησης (ακόμα και διαφορετικών τύπων κορπορατισμού), οι μηχανισμοί μετάβασης δεν αφορούν το ίδιο το αντικείμενο αλλά την ερμηνευτική σκοπιά του κατ' εξοχήν υπέρμαχου της θέσης περί επικράτησης κρατικο-κορπορατιστικών δομών εκπροσώπησης και διαμεσολάβησης συμφερόντων, του Γ.Θ. Μαυρογορδάτου. Πιο συγκεκριμένα, ενώ στο πρώτο χρονικά έργο του²⁰ η μετάβαση γίνεται κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου με την ήττα του πλουραλισμού και την επικράτηση του κρατικού κορπορατισμού, η μόνη μετεξέλιξη που παρατηρείται και υπογραμμίζεται δεόντως είναι η κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 περαιτέρω ενίσχυση του κρατικού κορπορατισμού αφού ο τελευταίος «μπολιάστηκε» με τις απαραίτητες δόσεις λαϊκισμού. Στο πιο πρόσφατο έργο του, πάντως, το ερευνητικό βλέμμα παρουσιάζεται αρχικά περισσότερο ψύχραιμο – «...παρά ορισμένα στοιχεία πλουραλισμού ή και κοινωνικού κορπορατισμού...» –, αλλά και τούτο δεν είναι παρά στιγμιαίο αφού μετά από ένα κόμμα επανέρχεται ως εξής: «...διαπιστώνεται η κυριαρχία και αδιάσπαστη ιστορική συνέχεια του κρατικού κορπορατισμού για το σύνολο σχεδόν των επαγγελματικών οργανώσεων» [Γ.Θ. Μαυρογορδάτος 2001, *ό.π.* (σημ. 7), σελ. 35]²¹.

Περισσότερο χρήσιμη για τους σκοπούς του παρόντος κειμένου αλλά τόσο μεθοδολογικά όσο και θεωρητικά ορθή είναι η διπλή μετάβαση που προτείνει ο Κ.Α. Λάβδας²². Πιο συγκεκριμένα, διακρίνει μεταξύ τριών τύπων μακρο-κορπορατισμού για την ελληνική περίπτωση. Ο πρώτος από αυτούς ονομάζεται ασύμμετρος κρατικός κορπορατισμός και κυριαρχεί από την άμεση μεταπολεμική περίοδο μέχρι το 1974 (ή το αργότερο μέχρι το 1980). Ο δεύτερος τύπος καλύπτει τη χρονική περίοδο από το 1974 μέχρι τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1990 και ονομάζεται εξαρθρωμένος κορπορατισμός. Τέλος, ο τρίτος τύπος δείχνει να σχηματίζεται – χωρίς όμως να έχει παγιωθεί ακόμα – από τις αρχές του 1990 και μετέπειτα και ονομάζεται ανταγωνιστικός κορπορατισμός. Ο μηχανισμός και τα αίτια των δύο μεταβάσεων εντοπίζονται στην ευρύτερη διαδικασία «εξευρωπαϊσμού» του ελληνικού πολιτικού συστήματος, τις συνεπαγόμενες μεταβολές στο περιεχόμενο και τη «λογική» των κρατικών πολιτικών, καθώς και τις επακόλουθες αναπροσαρμογές (εναρμονίσεις, ευθυγραμμίσεις, αντιστάσεις και αντιδράσεις) των οργανωμένων συμφερόντων απέναντι στη διαδικασία αυτή.

Ας εξετάσουμε, όμως, περισσότερο προσεκτικά το περιεχόμενο αυτών των τριών

20. Γ.Θ. Μαυρογορδάτος (1988), *ό.π.* (σημ. 7)

21. Η «αδιάσπαστη συνέχεια», ωστόσο, δεν φαίνεται να χαρακτηρίζει και τον τύπο θεμελίωσης της θέσης περί κρατικού κορπορατισμού. Για το παράδοξο εγχείρημα του Γ.Θ. Μαυρογορδάτου να θεμελιώσει τη θέση περί κρατικού κορπορατισμού στη θεωρία του Μ. Olson περί συλλογικής δράσης βλέπε Δ.Ν. Γράβαρης (2002), «Το αίτημα του πολιτικού εκσυγχρονισμού: Στοιχεία από τη λειτουργία μιας πολιτικής ιδεολογίας», στο Ίδρυμα Σ. Καραγιώργα, *Ιδεολογικά Ρεύματα και Τάσεις της Διανοήσεως στη Σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, ΙΣΚ, σσ. 87-114.

22. Βλ. Κ.Α. Lavdas (2005), *ό.π.* (σημ. 4)

τύπων διαμεσολάβησης συμφερόντων. Ο *ασύμμετρος κρατικός κορπορατισμός* χαρακτηρίζει, όπως ήδη επισημάνθηκε, την κατ' εξοχήν μετεμφυλιακή περίοδο η οποία λήγει με την αποκατάσταση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας το 1974. Κατ' επίφασιν και μόνο προσεγγίζει τον τύπο του κρατικού κορπορατισμού, σύμφωνα με τις αρχικές προδιαγραφές του Ph. Schmitter αλλά και τη σχετική ανάλυση του Γ.Θ. Μαυρογορδάτου, αφού παρουσιάζεται σαν μια μορφή επιβεβλημένης από το ισχυρό κράτος και εξαναγκαστικού περιεχομένου διαμεσολάβησης συμφερόντων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας τριμερούς μορφής διαμεσολάβησης συμφερόντων αποτελεί το παράδειγμα της εμπορικής ναυτιλίας. Σε αντίθεση, ωστόσο, προς την ανάλυση και τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει ο Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, ο Κ.Α. Λάβδας υποστηρίζει ότι το ουσιώδες χαρακτηριστικό αυτής της μορφής είναι η ασυμμετρία ισχύος μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας (για το λόγο, άλλωστε, αυτό αυτή η μορφή ευδοκimeί σε έναν κλάδο όπως η εμπορική ναυτιλία, στον οποίο τα περιθώρια κινήσεων του εφοπλιστικού κεφαλαίου είναι σημαντικά μεγαλύτερα σε σύγκριση με άλλους κλάδους) και κατ' επέκτασιν η ασυμμετρία ως προς το βαθμό διεύθυνσης στους κρατικούς μηχανισμούς και άσκησης επιρροής κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης της κρατικής πολιτικής²³. Πρόκειται, δηλαδή, για μια μορφή διαμεσολάβησης συμφερόντων η οποία προϋποθέτει όχι την παντοδυναμία αλλά την αδυναμία του κράτους έναντι μιας μερίδας του κεφαλαίου, ενώ παράλληλα προϋποθέτει και την αδυναμία της πλευράς των οργανώσεων των εργαζομένων έναντι εκείνων των επιχειρηματιών που δραστηριοποιούνται στην εμπορική ναυτιλία²⁴. Η χρονικά διάδοχη μορφή του *εξαρθρωμένου κορπορατισμού*, η οποία εμφανίζεται δειλά από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και διαρκεί περίπου μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1990, χαρακτηρίζεται από αυτό που δηλώνει ο επιθετικός της προσδιορισμός: από την εξάρθρωση και τον κερματισμό της δομής διαμεσολάβησης συμφερόντων. Ως προς τη μορφή του ο εξαρθρωμένος κορπορατισμός δεν αποτελεί οργανική ενότητα αλλά συνδυασμό διαφορετικών, ετερογενών και συχνά ετερόκλητων θεσμικών τάσεων. Ως προς το περιεχόμενό της, λοιπόν, η μορφή του εξαρθρωμένου κορπορατισμού είναι συνισταμένη τεσσάρων βασικών «δυνάμεων»: (α) των στοιχείων εκείνων του ασύμμετρου κρατικού κορπορατισμού που σαν απομεινάρια είχε κληροδοτήσει το παρελθόν, (β) των περιεκτικών αλλά εσωτερικά κερματισμένων δομών συμφερόντων, (γ) των ολοένα και πιο ισχυρών επιρροών που δέχονται οι οργανώσεις συμφερόντων από τα πολιτικά κόμματα και (δ) των εμφανών αντιστάσεων να διευρυνθεί η «ημερήσια διάταξη» των διαβουλεύσεων και των διαπραγματεύσεων ώστε να έχουν ως κατάληξη συμπαγείς κοινωνικές συμφωνίες²⁵.

23. Κ.Α. Lavdas (2005), *ό.π.* (σημ. 4), σελ. 306.

24. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον θα είχε στην περίπτωση αυτή να διερευνηθεί αυτού του είδους η ασύμμετρη μορφή κρατικού κορπορατισμού στην εμπορική ναυτιλία στο ευρύτερο πλαίσιο του κυρίαρχου την εποχή εκείνη προτύπου μακροοικονομικής παρέμβασης, στο οποίο οι άδηλοι πόροι – και επομένως και το ναυτιλιακό συνάλλαγμα – διαδραματίζουν το ρόλο των «παραμετρικών» σταθεροποιητών της ελληνικής οικονομίας.

25. Κ.Α. Lavdas (2005), *ό.π.* (σημ. 4), σσ. 311-312.

Η μετάβαση από τον ασύμμετρο κρατικό προς τον εξαρθρωμένο κορπορατισμό έλαβε χώρα με τη βοήθεια δύο εξελίξεων. Η πρώτη από αυτές, η αποκατάσταση ενός ομαλού κοινοβουλευτικού βίου, παραμέρισε από το προσκήνιο της πολιτικής τις μετεμφυλιακές δομές εξουσίας, ενώ έθεσε τη δράση των οργανωμένων συμφερόντων στο εσωτερικό της ίδιας της πολιτικής εξουσίας. Η μεταβολή αυτή υπήρξε, σε γενικές γραμμές, ευνοϊκή για την πλευρά των εργατικών συνδικάτων, τα οποία αξιοποιώντας τη στενή τους σχέση με τα πολιτικά κόμματα, αρχικά διεξάγουν έναν «αγώνα αναγνώρισης», ενώ στη συνέχεια εισέρχονται σε μια διαδικασία «μάθησης» αλλά και σταδιακής τους χειραφέτησης. Η δεύτερη εξέλιξη είναι εκείνη του «εξευρωπαϊσμού». Ειδικότερα, η είσοδος της Ελλάδας στην (τότε) ΕΟΚ το 1980 είχε πολλαπλές συνέπειες όχι μόνο για την οικονομία της (και τους επιμέρους κλάδους της) αλλά και για το πολιτικό της σύστημα, καθώς επέρχονται μεταβολές τόσο στο θεσμικό περιβάλλον της πολιτικής (polity) όσο και στην ορθολογικότητα των ίδιων των κρατικών πολιτικών. Αυτές οι δύο σημαντικές εξελίξεις οδήγησαν στην εξάρθρωση του ασύμμετρου κρατικού κορπορατισμού με αποτέλεσμα το συνολικό σύστημα διαμεσολάβησης των συμφερόντων να εμφανίζεται με τη μορφή ενός αστερισμού κερματισμένων δομών συμφερόντων²⁶. Η τρίτη μορφή, αυτή του *ανταγωνιστικού κορπορατισμού* (ή *κορπορατισμού της ανταγωνιστικότητας*) εμφανίζεται ως δυνατότητα μάλλον παρά ως παγιωμένη πραγματικότητα από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και μετέπειτα²⁷. Ως προς το περιεχόμενό της αυτή η μορφή περιγράφει ένα είδος κοινωνικής συμφωνίας μεταξύ των οργανώσεων των εργαζομένων και εκείνων των επιχειρηματιών, στην οποία βασικό όρος είναι η σύνδεση των απολαβών των εργαζομένων με τη βελτίωση της ανταγωνιστικής θέσης των επιχειρήσεων. Και ενώ ένας τέτοιος όρος συνεπάγεται την αποδοχή μιας ασυμμετρίας ή ανισότητας εκ μέρους των εργαζομένων, εγείρονται τα εξής ερωτήματα: Και ποιο θα είναι το όφελος για τους εργαζομένους; Και με ποιον τρόπο μια τέτοια συμφωνία μπορεί να προσλάβει τη μορφή της κορπορατιστικής διαμεσολάβησης συμφερόντων; Το όφελος για τους εργαζομένους είναι ότι διευρύνεται η ημερήσια διάταξη των διαπραγματεύσεων πέραν του καθορισμού των μισθών και των ημερομισθίων ή του ωραρίου εργασίας σε ζητήματα που αναφέρονται στην ίδια την οικονομική πολιτική. Στο βαθμό, επομένως, που οι οργανώσεις των εργαζομένων εμπλακούν όχι μόνο στη διατύπωση και την υλοποίηση της οικονομικής πολιτικής αλλά κυρίως στον πολιτικό σχεδιασμό της με τη θεσμοθέτηση τριμερών συμφωνιών και οργάνων,

26. Και στην περίπτωση αυτή θα είχε ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον να εξεταστεί η μορφή του εξαρθρωμένου κορπορατισμού σε στενή συνάφεια με τη μακροοικονομική πολιτική διαχείρισης της κρίσης από τις κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980.

27. Κάνοντας λόγο περί ανταγωνιστικού κορπορατισμού ο Κ.Α. Λάβδας ανατρέπει στα W. Streeck (1998), «The Internationalisation of Industrial Relations in Europe: Prospects and Problems», Max Plank Institut für die Gesellschaftswissenschaften, Working Paper 98/2 και M. Rhodes (1998), «Globalisation, Labour markets and Welfare State: A Future of Competitive Corporatism?» στο M. Rhodes - Y. Meny [eds], *The Future of European Welfare: A New Social Contract?*, London, Macmillan, σσ. 178-203. Πρβλ. σχετικά Κ.Α. Lavdas (2005), *ό.π.* (σημ. 4), σελ. 311.

τότε είναι δυνατό η συμφωνία αυτή να ενδυθεί τη μορφή της κορπορατιστικής διαμεσολάβησης συμφερόντων²⁸.

Αυτές οι μεταβολές που επέρχονται στο ευρύτερο σύστημα διαμεσολάβησης συμφερόντων στην Ελλάδα με τις μεταβάσεις από τον ασύμμετρο κρατικό στον εξαρθρωμένο και από εκεί στον ανταγωνιστικό κορπορατισμό, όπως αυτές αναλύονται στο κείμενο του Λάβδα, συμπιπτουν – τουλάχιστον χρονολογικά – με ανάλογες μεταβολές στην ορθολογικότητα της συνολικής κρατικής παρέμβασης, έτσι όπως αυτή αποτυπώνεται στην έννοια του πλέγματος των κρατικών πολιτικών²⁹. Πιο συγκεκριμένα, στις τρεις διαδοχικές μορφές διαμεσολάβησης συμφερόντων αντιστοιχούν οι εξής τρεις μορφές πλέγματος κρατικών πολιτικών: (1) Ο «Περιφερειακός Μονεταρισμός», που παγιώνεται στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950, γνωρίζει την πρώτη κρίση του το 1973 και εξαντλείται με το ξέσπασμα της δεύτερης πετρελαιοκή κρίσης το 1979, (2) Το πλέγμα «Διαχείρισης της Κρίσης», που διαρκεί για όλη τη δεκαετία του 1980 και συμπιπτει με τις δύο πρώτες κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ και (3) Ο «Εξευρωπαϊσμένος Μονεταρισμός», που πρωτοεμφανίζεται στις αρχές της δεκαετίας του 1990 και παγιώνεται με την είσοδο της Ελλάδας στην Ευρωζώνη.

Στις σελίδες που ακολουθούν θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τις «εκλεκτικές συγγένειες» που χαρακτηρίζουν αλλά και τις παράλληλες διαδρομές που ακολουθούν στην ελληνική περίπτωση αφ' ενός οι διαδοχικές μορφές διαμεσολάβησης συμφερόντων και αφετέρου οι ομοίως διαδοχικές μορφές πλέγματος κρατικών πολιτικών – ορθολογικότητας, δηλαδή, της συνολικής κρατικής παρέμβασης. Πιο συγκεκριμένα, το ενδιαφέρον μας θα επικεντρωθεί σε δύο επιμέρους πεδία κρατικής πολιτικής: στην πολιτική απασχόλησης αφ' ενός και στην πολιτική κοινωνικής ασφάλισης αφ' ετέρου.

28. Βλ. σχετικά Κ.Α. Lavdas (2005), *ό.π.* (σημ. 4), σσ. 309-311.

29. Πλέγμα κρατικών πολιτικών ονομάζεται το λειτουργικό και ιεραρχημένο σύνολο των κρατικών πολιτικών, στο εσωτερικό του οποίου οι επιμέρους κρατικές πολιτικές κατατάσσονται σε ένα από τα παρακάτω τρία είδη: (α) στις αυτοτελείς κρατικές πολιτικές, (β) στις σχετικά αυτοτελείς κρατικές πολιτικές και (γ) στις κρατικές πολιτικές υποκατάστατα. Ως αυτοτελείς κρατικές πολιτικές ορίζονται εκείνες των οποίων οι σκοποί δεν μετατρέπονται σε μέσα για τη επιδίωξη των σκοπών άλλων πολιτικών. Παρόμοια, ως σχετικά αυτοτελείς κρατικές πολιτικές ορίζονται εκείνες των οποίων οι σκοποί εν μέρει μόνο μετατρέπονται σε μέσα για την επιδίωξη των σκοπών άλλων κρατικών πολιτικών. Τέλος, ως κρατικές πολιτικές υποκατάστατα ορίζονται εκείνες, των οποίων οι σκοποί μετατρέπονται εξ ολοκλήρου σε μέσα για την επιδίωξη των σκοπών άλλων κρατικών πολιτικών. Οι έρευνες μέχρι τώρα έχουν δείξει ότι από το πέρας του Β' Παγκοσμίου πολέμου και μία κρατική πολιτική μπορεί με βεβαιότητα να χαρακτηριστεί αυτοτελής: η μακροοικονομική πολιτική. Μάλιστα, κατά την ίδια χρονική περίοδο παρατηρούνται δύο τύποι αυτοτελούς κρατικής πολιτικής, οι οποίοι αντιστοιχούν στους δύο γνωστούς τύπους μακροοικονομικής πολιτικής: τον Κεϋνσιανό, αφ' ενός, και το Μονεταριστικό αφ' ετέρου. Για την έννοια και τη χρήση της έννοιας του πλέγματος των κρατικών πολιτικών βλέπε αρχικά Δ.Ν. Γράβαρης (2003), «Η Σχέση Παθητικών και Ενεργητικών Πολιτικών Απασχόλησης στο Εσωτερικό της Συνολικής Κρατικής Παρέμβασης στην Αγορά Εργασίας» στο Δημ. Βενιέρης - Χρ. Παπαθεοδώρου [επιμ.], *Η Κοινωνική Πολιτική στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, σσ. 335-368. και Δ. Ν. Γράβαρης (2004), *ό.π.* (σημ. 14), ιδιαίτερα σσ. 38-51.

II. Η περίοδος εγκαθίδρυσης του «Περιφερειακού Μονεταρισμού» (1950-1973/79)

Δύο είναι τα βασικά και προφανή για τον ερευνητή χαρακτηριστικά του πεδίου της πολιτικής απασχόλησης στην Ελλάδα ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1950³⁰. Το πρώτο από αυτά είναι ο έντονος δυϊσμός της ελληνικής αγοράς εργασίας με την κατάτμησή του σε δύο τμήματα: ένα πρωτεύον αφ' ενός, όπου οι αμοιβές των εργαζομένων, οι συνθήκες εργασίας, η προστασία των δικαιωμάτων των εργαζομένων αλλά και οι προοπτικές σταδιοδρομίας είναι εγγυημένες ώστε να μπορεί να γίνεται λόγος περί «κανονικής μισθωτής σχέσης» και ένα δευτερεύον τμήμα, αφ'ετέρου, στο εσωτερικό του οποίου παρατηρούνται υψηλά ποσοστά ανακύκλωσης του εργατικού δυναμικού και ανασφάλεια ως προς τις εν γένει εργασιακές σχέσεις. Χαρακτηριστικό, επίσης, είναι ότι το μεγαλύτερο ποσοστό του πρωτεύοντος τμήματος της ελληνικής αγοράς εργασίας καταλαμβάνεται από τον ευρύτερο δημόσιο τομέα. Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο ρόλος του ευρύτερου δημόσιου τομέα ως εργοδότη εμφανίζεται κρίσιμος ήδη από την αρχή της υπό εξέταση χρονικής περιόδου. Η εμπλοκή των οργανωμένων συμφερόντων στη διαμόρφωση της πολιτικής απασχόλησης περιορίζεται μόνο στη διαπραγμάτευση για τον καθορισμό του ύψους των μισθών και των ημερομισθίων είτε σε εθνικό είτε σε κλαδικό επίπεδο. Μάλιστα, αυτή η εμπλοκή περιορίζεται ακόμα περισσότερο εάν ληφθεί υπόψη ότι υπόκειται σε καθεστώς υποχρεωτικής διαιτησίας. Το δεύτερο χαρακτηριστικό ισοδυναμεί με τους υποτυπώδεις και περιθωριοποιημένους ως προς την πραγματική τους παρέμβαση θεσμούς, οι οποίοι εμφανίζονται τυπικά αρμόδιοι για την πολιτική απασχόλησης. Και τούτο σε μια χρονική περίοδο, κατά τη διάρκεια της οποίας τα ποσοστά ανεργίας ήταν ιδιαίτερα υψηλά σύμφωνα με ορισμένες εκτιμήσεις³¹. Μάλιστα, η αποτελεσματική καταπολέμηση της ανεργίας επιδιώχθηκε με δύο πολιτικές-υποκατάστατα: τη μεταναστευτική πολιτική αφ' ενός και την πολιτική προσλήψεων στο δημόσιο τομέα αφ'ετέρου. Αντίθετα, η ίδρυση του Οργανισμού Απασχόλησης και Ασφάλισης της Ανεργίας [ΟΑΑΑ] το 1954 και η μετονομασία του σε Οργανισμό Απασχόλησης του Εργατικού Δυναμικού [ΟΑΕΔ] το 1968 δεν φαίνεται ότι συνέβαλε αποφασιστικά στην αντιμετώπιση της ανεργίας, αφού ο προσανατολισμός της παρέμβασής του περιοριζόταν αποκλειστικά και μόνο στην καταπολέμηση της βραχυχρόνιας ανεργίας τριβής με την καταβολή τακτικών επιδομάτων ανεργίας. Στο βαθμό, μάλιστα, που η καταβολή αυτών των επιδομάτων προϋπέθετε την απασχόληση και την πληρωμή εισφορών στον κλάδο ασφάλισης έναντι του κινδύνου της ανεργίας, ο πληθυσμός που καλυπτόταν από αυτήν την πολιτική ήταν ιδιαίτερα περιορισμένος. Η αναφορά στον ΟΑΕΔ είναι κρίσιμη προκειμένου να φωτιστεί μία πτυχή του συστήματος διαμεσολάβησης συμφερόντων, δεδομένου ότι στο Διοικητικό Συμβούλιο αυτού του Οργανισμού συμμετέχουν εκτός από στελέχη του κρατικού μηχανισμού και εκπρόσωποι των εργατικών συνδικάτων αλλά και

30. Ένα σημαντικό μέρος του υλικού που αναφέρεται στο πεδίο της πολιτικής απασχόλησης έχει ήδη δημοσιευθεί σε μία πρωτόλεια μορφή στο Δ.Ν. Γράβαρης (2003), *ό.π.* (σημ. 29).

31. Βλ. σχετικά Απ. Δεδουσόπουλος (1993), *Θεσμοί και Πολιτικές Απασχόλησης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

των οργανώσεων των επιχειρηματιών, δίνοντας έτσι την επίφαση ενός είδους «κρατικού κορπορατισμού» και μάλιστα της κλασικής τριαδικής μορφής. Ωστόσο, κοινωνικές συμφωνίες και συνεννοήσεις κορπορατιστικής υφής δεν εντοπίζονται σε μακρο-επίπεδο. Αντίθετα τέτοιου είδους συμφωνίες, με μικρό βεληνεκές, παρατηρούνται στην περίπτωση των περίφημων ειδικών επιδομάτων ανεργίας, για εργαζομένους σε επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται σε κλάδους με έντονα τα σημάδια της εποχικότητας (οικοδόμοι, ξενοδοχοϋπάλληλοι κ.λπ.). Εκτός από τους υποτυπώδεις θεσμούς άσκησης της πολιτικής απασχόλησης θα πρέπει να επισημανθεί και η έλλειψη αξιόπιστων εργαλείων και μηχανισμών εκτίμησης ή / και καταγραφής της απασχόλησης και της ανεργίας. Πιο συγκεκριμένα, δειγματοληπτικές έρευνες εργατικού δυναμικού σε εθνικό επίπεδο διενεργούνται για πρώτη φορά το 1983, αφού μέχρι τότε οι έρευνες αυτές περιορίζοντα γεωγραφικά μόνο στα αστικά κέντρα. Επιπρόσθετα, ο ίδιος ο ΟΑΕΔ δεν θα αποδειχθεί, παρά μόνο στα μέσα της δεκαετίας του 1990, σχετικά αξιόπιστος μηχανισμός καταγραφής της ανεργίας, αφού η δράση του κατά τη διαδικασία σύζευξης μεταξύ προσφοράς και ζήτησης εργασίας είναι εξαιρετικά περιορισμένη με αποτέλεσμα η καταγεγραμμένη από το φορέα αυτό ανεργία να υπολείπεται κατά πολύ από το ποσοστό που εμφανίζεται στις δειγματοληπτικές έρευνες εργατικού δυναμικού.

Η αναφορά αυτών των γνωρισμάτων που χαρακτηρίζουν το πεδίο της πολιτικής απασχόλησης εγείρει, εύλογα, ορισμένα ερωτήματα. Πώς συνδέεται η επιλογή της μεταναστευτικής πολιτικής αφ' ενός και της πολιτικής προσλήψεων στο δημόσιο τομέα ως των κατ' εξοχήν πολιτικών απασχόλησης και αντιμετώπισης της ανεργίας με την ορθολογικότητα του συνολικού πλέγματος κρατικών πολιτικών; Ακόμα, με ποιους τρόπους η ορθολογικότητα αυτή οριοθετεί, είτε θέτοντας εμπόδια και περιορισμούς είτε παρέχοντας ευκαιρίες και δυνατότητες, όχι μόνο τις στρατηγικές αλλά και το ευρύτερο σύστημα διαμεσολάβησης συμφερόντων;

Η προσέγγιση στα παραπάνω ερωτήματα γίνεται ευχερέστερη εάν ληφθούν υπόψη οι ριζικές διαφοροποιήσεις που εμφανίζει η ελληνική περίπτωση τόσο ως προς την ορθολογικότητα της συνολικής κρατικής παρέμβασης όσο και ως προς το σύστημα διαμεσολάβησης συμφερόντων σε σύγκριση με τη γενική εικόνα των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών δημοκρατιών. Στις τελευταίες, κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης χρονικής περιόδου, επικρατεί –με παραλλαγές οπωσδήποτε– ένα πλέγμα κρατικών πολιτικών κεϋνσιανού χαρακτήρα, το οποίο στις περισσότερες από τις χώρες αυτές συνοδεύεται από ένα σύστημα διαμεσολάβησης συμφερόντων που προσεγγίζει τον τύπο του κοινωνικού κορπορατισμού. Η μακροοικονομική παρέμβαση είναι προσανατολισμένη στην οικονομική μεγέθυνση με ενίσχυση της ενεργού ζήτησης, ενώ ένας από τους βασικούς αλλά και άμεσους στόχους της είναι η επιδίωξη πλήρους απασχόλησης. Για την επιδίωξη αυτών των στόχων, η εισαγωγή και στήριξη θεσμών αλλά και πολιτικών αναδιανομής του πλούτου και του εισοδήματος –με άλλα λόγια μια διευρυμένη και γενναιόδωρη κοινωνική πολιτική– ήταν όχι μόνο ένα πρόσφορο μέσο αλλά και απαραίτητη προϋπόθεση. Κατά το σχεδιασμό αλλά και την υλοποίηση αυτής της παρέμβασης αναπτύσσονται κορπορατιστικές δομές διαμεσολάβησης συμφερόντων είτε σε επίπεδο συνολικής κοινωνίας είτε σε κλαδικό

επίπεδο. Οι δομές αυτές θα αποτελέσουν αναπόσπαστο μέρος της περίφημης «κεϋνσιανής συναίνεσης». Στην περίπτωση της Ελλάδας, αντίθετα, οι πρωτόγνωροι ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης δεν συνοδεύονται με σημαντικές αναδιανομές του εισοδήματος ούτε με αύξηση των κοινωνικών δαπανών. Το στοιχείο αυτό υποδηλώνει την απουσία στην περίπτωση της Ελλάδας αντίστοιχων αναδιανεμητικών θεσμών και πολιτικών, πολύ δε περισσότερο υποδηλώνει και την απουσία των οργανωμένων συμφερόντων στη διαδικασία σχεδιασμού και υλοποίησης της συνολικής κρατικής παρέμβασης. Κατά μείζονα λόγο αυτό οφείλεται κατ' αρχήν στον ίδιο το χαρακτήρα και το περιεχόμενο της μακροοικονομικής παρέμβασης. Η τελευταία δεν είναι προσανατολισμένη στην οικονομική μεγέθυνση μέσω ενίσχυσης της ενεργού ζήτησης αλλά στη διασφάλιση νομισματικής σταθερότητας και μέσω αυτής στην επίτευξη οικονομικής μεγέθυνσης. Με την έννοια αυτή μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τη μακροοικονομική πολιτική αλλά και το συνολικό πλέγμα κρατικών πολιτικών ως μονεταρισμό³². Ωστόσο, ο μονεταρισμός αυτός παρουσιάζει μια σημαντική ιδιομορφία αφού η πρωτοκαθεδρία και η πλήρης αυτοτέλεια δεν είναι γνωρίσματα της νομισματικής αλλά της συναλλαγματικής πολιτικής. Ο στόχος της νομισματικής σταθερότητας δεν είναι επιδίωξη της νομισματικής πολιτικής αυτής καθαυτήν αλλά εξαρτάται κυρίως από την εισροή ξένου συναλλάγματος –και μάλιστα σε «σκληρό νόμισμα», χρυσό ή δολάρια ΗΠΑ–, καθώς και από τον αυστηρό έλεγχο στην εξαγωγή συναλλάγματος³³. Με δεδομένη αυτήν την εξάρτηση από τις εισροές σε ξένο συνάλλαγμα – στο πλαίσιο αυτό είναι κατανοητός και ο κρίσιμος ρόλος των «αδήλων πόρων» – το πλέγμα κρατικών πολιτικών αυτής της περιόδου μπορεί να οριστεί ως «περιφερειακός μονεταρισμός». Ως προς τη συσχέτιση, τώρα, αυτού του πλέγματος κρατικών πολιτικών με πιθανές δομές διαμεσολάβησης συμφερόντων θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η συναλλαγματική πολιτική δεν ευνοεί την εμπλοκή οργανωμένων συμφερόντων σε μακρό επίπεδο, δεδομένου ότι εξαιτίας του περιεχομένου και των εγγενών σκοπών της είναι παραμετρική, δηλαδή είναι εκτός του στρατηγικού ορίζοντα των οργανωμένων συμφερόντων, με την εξαίρεση βέβαια του τραπεζικού κεφαλαίου. Ο θεσμός, επομένως, που αναλαμβάνει το συνολικό σχεδιασμό αυτής της πολιτικής είναι η Τράπεζα της Ελλάδος, η οποία είναι ανεξάρτητη όχι μόνο από οποιαδήποτε δομή διαμεσολάβησης συμφερόντων αλλά και από την ίδια την κοινοβουλευτική διαδικασία, οσοδήποτε «καχεκτική» κι αν εμφανίζεται η τελευταία αυτό το χρονικό διάστημα. Σε αυτό το συνολικό σχεδιασμό αλλά και στον ειδικό ρόλο που επιδιώκεται να διαδραματίσουν οι «άδηλοι πόροι» εντάσσεται και η ενθάρρυνση της μετανάστευσης στο εξωτερικό, η οποία όχι μόνο θα αποτελέσει πολιτική υποκατάστατο της πολιτικής απασχόλησης, αλλά κυρίως θα ενισχύσει μέσω των αναμενόμενων εμβασμάτων το συναλλαγματικό ισοζύγιο της ελληνικής οικονομίας³⁴. Στο ίδιο, ακριβώς,

32. Βλ. σχετικά τις πολύ εύστοχες παρατηρήσεις στο Μ. Ψαλιδόπουλος (1990), *Κεϋνσιανή Θεωρία και Ελληνική Οικονομική Πολιτική: Μύθος και Πραγματικότητα*, Αθήνα, Κριτική.

33. Πρβλ. ενδεικτικά Ευρυβ. Γ. Τσουτρέλλης (1963), *Βιομηχανική Πίστις και Πιστωτική Πολιτική*, [Σειρά Ειδικών Μελετών] Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος / Διεύθυνσις Οικονομικών Μελετών

34. Τυπικό παράδειγμα αυτής της «λογικής» είναι το Ξεν. Ε. Ζολώτας (1966), *Μετανάστευσις και*

ειδικό πλαίσιο θα πρέπει να αναζητηθεί και η εξήγηση για την προνομιακή μεταχείριση της εμπορικής ναυτιλίας και του εφοπλιστικού κεφαλαίου, καθώς και η ασύμμετρη δομή κρατικού κορπορατισμού σε αυτόν τον κλάδο.

Όπως ήδη έχει αναφερθεί, εκτός από την πολιτική της μετανάστευσης στο εξωτερικό, και η πολιτική προσλήψεων στον ευρύτερο δημόσιο τομέα λειτούργησε εκ του αποτελέσματος ως πολιτική απασχόλησης και αντιμετώπισης της ανεργίας. Στη βιβλιογραφία, μέχρι σήμερα, έχει τονιστεί με σχετική ακρίβεια και ορθότητα η εμπλοκή δικτύων πατρωνείας - πελατείας (παραδοσιακών είτε «νεόδημων») κατά την υλοποίηση αυτής της πολιτικής. Υπάρχουν, ωστόσο, και άλλες πτυχές αυτής της πολιτικής, οι οποίες είναι περισσότερο σημαντικές και κρίσιμες σε σχέση με το ζήτημα που μας απασχολεί: την ορθολογικότητα του πλέγματος κρατικών πολιτικών και τη συσχέτισή της με πιθανές δομές διαμεσολάβησης συμφερόντων. Επομένως, το ουσιώδες ερώτημα που εγείρεται στο σημείο αυτό είναι: Ποιος είναι ο ρόλος του κράτους ως εργοδότη στο εσωτερικό του συγκεκριμένου πλέγματος κρατικών πολιτικών και ποιες μορφές διαμεσολάβησης συμφερόντων ευνοεί ή αποκλείει; Έχει ήδη επισημανθεί ότι ο ευρύτερος δημόσιος τομέας καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος από το πρωτεύον τμήμα της αγοράς εργασίας στην Ελλάδα. Αυτό οφείλεται αφ' ενός στο καθεστώς μονιμότητας των δημοσίων υπαλλήλων, το οποίο έχει κατοχυρωθεί συνταγματικά από το 1911, και στο προβλέψιμο από τον Κώδικα των Δημοσίων Υπαλλήλων καθεστώς απασχόλησης και αφ' ετέρου στο γεγονός ότι οι Δημόσιες Επιχειρήσεις και Οργανισμοί (ΔΕΚΟ), οι οποίες αποκτούν τη σημερινή τους μορφή εκείνη την περίοδο, δραστηριοποιούνται σε κλάδους που παρουσιάζουν τις ιδιότητες των φυσικών μονοπωλίων (ενέργεια, τηλεπικοινωνίες, λιμάνια κ.λπ.). Ως εκ τούτου παρουσιάζουν υψηλούς βαθμούς συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης κατά τη συνολική παραγωγική τους δραστηριότητα, με αποτέλεσμα να ευνοούν στο εσωτερικό τους καθεστώτα απασχόλησης που προσεγγίζουν σε μεγάλο βαθμό τη δημοσιοϋπαλληλική σχέση.

Οι δεκαετίες 1950 και 1960, εκτός από περίοδο ανοικοδόμησης της ελληνικής οικονομίας, υπήρξε και περίοδος ανασυγκρότησης του ίδιου του κρατικού μηχανισμού στην Ελλάδα. Ο δημόσιος τομέας παρουσιάζει την περίοδο αυτή, όπως ήταν άλλωστε αναμενόμενο, αυξανόμενες ανάγκες σε προσωπικό, για την πρόσληψη του οποίου φαίνεται ότι ενεργό ρόλο διαδραμάτισαν τα «παραδεδομένα» δίκτυα πολιτικής πατρωνείας, ένας ρόλος που παίρνει τις δικές του αποχρώσεις εάν ληφθεί υπόψη ο μετεμφυλιακός χαρακτήρας της πολιτικής διαδικασίας, στο πλαίσιο του οποίου όσοι υποστήριξαν ή / και εξακολουθούσαν να συμπαθούν τις πολιτικές δυνάμεις που ηττήθηκαν ήταν αποκλεισμένοι ακόμα και από τα δίκτυα αυτά. Αυτή, λοιπόν, η «κάθετη συσσωμάτωση» δεν φαίνεται να οφείλεται στη θέση που κατέχει η Ελλάδα στο διεθνή καταμερισμό εργασίας ως χώρα της ημι-περιφέρειας αλλά κυρίως στην πολιτική, και μάλιστα βίαιη, ήττα ενός μεγάλου μέρους της ελληνικής κοινωνίας. Από την άλλη μεριά, μεγαλύτερο ερευνητικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η λειτουργία της στελέχωσης του δημόσιου τομέα με ένα υπαλληλικό

δυναμικό «γραφιάδων» στην συντριπτική τους πλειονότητα ως πολιτικής υποκατάστατου μιας άλλης κρατικής πολιτικής που εντυπωσιάζει με τη θορυβώδη απουσία της σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε: της εισοδηματικής πολιτικής. Εδώ τρεις πτυχές αυτής της υποκατάστασης αξίζει να επισημανθούν. Πρώτον, με την απασχόληση στο δημόσιο τομέα εξασφαλίζεται εισόδημα για ένα σημαντικό μέρος του εργατικού δυναμικού. Δεύτερον, το ύψος του εισοδήματος και ασφαλώς οι ενδεχόμενες πληθωριστικές πιέσεις που θα μπορούσαν να εκδηλωθούν ως συνέπεια μιας αύξησης της ενεργού ζήτησης ελέγχονται άμεσα στην περίπτωση των αμοιβών των δημοσίων υπαλλήλων αφού αυτοί προσδιορίζονται μονομερώς από την κυβέρνηση και έμμεσα στην περίπτωση των εργαζομένων στον ιδιωτικό τομέα μέσω της ρύθμισης της υποχρεωτικής διαιτησίας. Η απουσία, τρίτον, της εισοδηματικής πολιτικής προβάλλει ανάγλυφη και στις πραγματικές αναδιανεμητικές επί των εισοδημάτων επιπτώσεις από την άσκηση της δημοσιονομικής πολιτικής. Πιο συγκεκριμένα, η ψήφιση και εφαρμογή του Ν.Δ. 3323 το 1955 σχετικά με τη φορολογία εισοδήματος –η οποία, σημειωτέον, το έτος εκείνο εισάγεται για πρώτη φορά στην Ελλάδα–, και ως προς την «πρόθεσή» της αλλά και εκ των πραγματικών της αποτελεσμάτων κρινόμενη, αποσκοπούσε στην ενίσχυση της ταμειακής και μόνο λειτουργίας της φορολογίας αφού απέδωσε πολύ περισσότερο από τα αναμενόμενα στην αύξηση των φορολογικών εσόδων ³⁵.

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο τα περιθώρια στρατηγικών επιλογών εκ μέρους των συνδικάτων και των οργανώσεων των εργαζομένων στο δημόσιο τομέα εμφανίζονται αρκετά περιορισμένα. Περισσότερα περιθώρια όχι τόσο για εναλλακτικές στρατηγικές αλλά για περισσότερους τακτικούς ελιγμούς φαίνεται να διαθέτουν οι οργανώσεις των εργαζομένων στις ΔΕΚΟ. Πράγματι, εκεί οι αυξήσεις των αποδοχών επιτυγχάνονται είτε μέσω της καταβολής επιδομάτων είτε με την παροχή συγκεκριμένων «προνομίων» έτσι ώστε να μπορεί να γίνεται λόγος περί «εσωτερικών αγορών εργασίας». Σημαντικότερες είναι, ωστόσο, οι ασυμμετρίες που διαμορφώνει η απουσία εισοδηματικής πολιτικής στον ιδιωτικό τομέα. Εδώ, εκτός από τον άμεσο έλεγχο των εργατικών συνδικάτων – είτε με την απευθείας απαγόρευση της λειτουργίας συγκεκριμένων εργατικών συνδικάτων (γνωστή είναι εδώ η περίπτωση των 115 σωματείων) είτε με την ενίσχυση (οικονομική και άλλη) φίλα προσκείμενων προς την κυβέρνηση σωματείων και παρατάξεων τόσο στο επίπεδο της ΓΣΕΕ όσο και στο επίπεδο των δευτεροβάθμιων οργανώσεων και των ομοσπονδιών – η υποχρεωτική διαιτησία θα έχει ως αποτέλεσμα τη συμπίεση του μισθολογικού κόστους, δηλαδή τις αμοιβές των εργαζομένων, αφού σε όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου οι ρυθμοί αύξησης των μισθών και ημερομισθίων υπολείπονται κατά πολύ του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας και αυτό να καταγράφεται στη μείωση του μεριδίου των μισθών στο εθνικό εισόδημα ³⁶.

35. Πρβλ. σχετικά Θ. Γκιούρας (2000), *Φορολογία και Πολιτική*, Αθήνα, Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα, ιδιαίτερα σσ. 317-333, όπου υπάρχουν αναφορές στη συναφή βιβλιογραφία.

36. Βλ. για ενδεικτικά στοιχεία Μ. Νεγρεπόντη-Δελιβάνη (1979), *Ανάλυση της Ελληνικής Οικονομίας*, Αθήνα, Παπαζήσης.

Στο δεύτερο πεδίο κρατικής πολιτικής, της πολιτικής κοινωνικής ασφάλισης, η σχέση μεταξύ ορθολογικότητας της συνολικής κρατικής παρέμβασης και των μορφών διαμεσολάβησης συμφερόντων εμφανίζεται – χωρίς απαραίτητα να είναι – περισσότερο απλή και ξεκάθαρη. Αυτή, ωστόσο, η απλότητα αφορά μόνο την οργανωτική εικόνα που παρουσιάζει η πληθώρα των ασφαλιστικών ταμείων. Τα τελευταία υποδιαιρούνται σε δύο βασικές κατηγορίες: τα ταμεία παροχής κύριας και τα ταμεία παροχής επικουρικής σύνταξης. Ο υπερβολικά μεγάλος αριθμός των ασφαλιστικών ταμείων και ο συνεπαγόμενος κερματισμός του συνολικού συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, η χρηματοδότηση του οποίου εκ του νομοθετικού πλαισίου προέρχεται τυπικά από εισφορές εργαζομένων και εργοδοτών, καθώς και ο διανεμητικός του (*pay-as you-go*) χαρακτήρας οφείλονται αφ' ενός στην κατά μείζονα λόγο ομοιοεπαγγελματική οργάνωση της μισθωτής εργασίας αλλά και στην ανισόμερη ανάπτυξη όχι μόνο των διαφορετικών επαγγελματιών αλλά και των επιμέρους κλάδων της οικονομίας, εντός των οποίων απασχολούνται τα επαγγέλματα αυτά. Εάν παραμείνουμε στο επίπεδο, στο οποίο αντιστοιχεί αυτή η οργανωτική εικόνα, τότε δημιουργείται η εντύπωση μιας κορπορατιστικής μορφής διαμεσολάβησης συμφερόντων, η οποία δείχνει να επιβεβαιώνεται εκ της τριμερούς συμμετοχής (εργαζομένων, εργοδοτών και κράτους) στα διοικητικά συμβούλια των ασφαλιστικών ταμείων. Η εικόνα αυτή μεταβάλλεται, όμως, ριζικά εάν στην ανάλυση εισαχθεί και ο παράγοντας της ορθολογικότητας της πολιτικής κοινωνικής ασφάλισης. Πιο συγκεκριμένα, κατά την υπό εξέταση περίοδο δεν υπάρχει, ίσως, άλλη κρατική πολιτική εκτός από εκείνη της πολιτικής κοινωνικής ασφάλισης που να συνδέεται με τόσο ευθύ και άμεσο τρόπο με την ορθολογικότητα του πλέγματος του «περιφερειακού μονεταρισμού». Αυτή η ευθεία σύνδεση των δύο κρατικών πολιτικών αποτυπώνεται με τρόπο ανάγλυφο στην περίφημη απόφαση της Νομισματικής Επιτροπής, σύμφωνα με την οποία τα αποθεματικά τόσο του Ιδρύματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων (ΙΚΑ) όσο και των περισσότερων ασφαλιστικών ταμείων υποχρεωτικά κατατίθενται ατόκως στην Τράπεζα της Ελλάδος. Η άτοκη κατάθεση αυτών των αποθεματικών έχει δύο συνέπειες: πρώτον, ενισχύει τους σκοπούς της συναλλαγματικής πολιτικής αφού τα αποθεματικά αυτά λειτουργούν ως επιπρόσθετα δραχμικά αποθέματα και, δεύτερον, περιορίζουν τις στρατηγικές επιλογές των ταμείων και κατ' επέκτασιν των οργανωμένων συμφερόντων που εκπροσωπούνται στα διοικητικά τους συμβούλια αφού εξανεμίζουν τις πιθανότητες κεφαλαιοποίησης των ίδιων των αποθεματικών τους. Η σημαντικότερη συνέπεια, ωστόσο, είναι η πρωτοφανής ασυμμετρία μεταξύ εργασίας και επιχειρήσεων ή κεφαλαίου που ανακύπτει όχι πλέον στο εσωτερικό των ταμείων ασφάλισης αλλά στην οικονομία συνολικά. Πράγματι, με την απόφαση αυτή προκύπτει μια πρωτοφανής «διαστροφή» στη σχέση μεταξύ διαδικασίας οικονομικής μεγέθυνσης και αποθεματικών των ασφαλιστικών ταμείων, αφού όχι μόνο η πρωτόγνωρη για την Ελλάδα οικονομική μεγέθυνση δεν συνέβαλε στη αύξηση αυτών των αποθεματικών, αλλά αντίθετα τα αποθεματικά αυτά χρηματοδότησαν, κατά το ποσοστό βέβαια που τους αναλογεί, τη διαδικασία οικονομικής μεγέθυνσης. Ο περιορισμός αυτός φαίνεται να ισοπεδώνει τα ασφαλιστικά ταμεία καθώς τα καθιστά προβληματικά. Παρ' όλα, αυτά η πραγματική, λειτουργική εικόνα που παρουσιάζει η πληθώρα των ασφαλιστικών ταμείων

μας επιτρέπει να τα υποδιαιρέσουμε σε τρεις επιμέρους κατηγορίες: (α) σε «ευγενή» ή προνομιούχα, (β) σε υγιή και (γ) σε προβληματικά. Και ενώ οι δύο τελευταίες κατηγορίες δεν προξενούν εκ πρώτης όψεως περαιτέρω προβληματισμούς, η κατηγορία των «ευγενών» ασφαλιστικών ταμείων παρουσιάζει ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον, επειδή αφ' ενός υποδηλώνει τη διαμόρφωση περαιτέρω ασυμμετριών εντός τού σε κάθε περίπτωση κατακερματισμένου συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, και αφ' ετέρου υποδεικνύει και μια «κρυφή πτυχή» της δημοσιονομικής πολιτικής. Έτσι, ένα από τα ιδιότυπα χαρακτηριστικά του ελληνικού κρατικού προϋπολογισμού και μάλιστα του σκέλους των εσόδων είναι οι περίφημοι «φόροι υπέρ τρίτων», οι οποίοι εισπράττονται από το κράτος προκειμένου να αποδοθούν υπό τη μορφή πόρων σε «τρίτους», όπως σηματοδοτεί και η ονομασία τους. Ένα μεγάλο ποσοστό αυτού του είδους των εσόδων αντικρίζεται στο σκέλος των δαπανών υπό τη μορφή των κοινωνικών πόρων, των επιπρόσθετων, πέραν των εισφορών, πόρων για ορισμένα ασφαλιστικά ταμεία, όπως είναι για παράδειγμα το ΤΣΜΕΔΕ και το Ταμείο Νομικών. Συμπερασματικά, λοιπόν, η προαναφερθείσα απόφαση της Νομισματικής Επιτροπής φαίνεται ότι άνοιξε «παράθυρα άνισων ευκαιριών» για τις κερματισμένες δομές διαμεσολάβησης συμφερόντων στο πεδίο της πολιτικής κοινωνικής ασφάλισης. Οι ανισότητες αυτές θα γίνουν ορατές κατά τη δεύτερη περίοδο της κρίσης του πλέγματος του «περιφερειακού μονεταρισμού».

III. Η περίοδος της κρίσης του «Περιφερειακού Μονεταρισμού» και η πολιτική διαχείρισης της κρίσης (1980-1989)

Η εξάντληση των ορίων του αναπτυξιακού προτύπου της ελληνικής οικονομίας αλλά και του υποδείγματος κρατικής παρέμβασης, που περιγράφεται με τον όρο «περιφερειακός μονεταρισμός», χρονικά συμπίπτει κατά τρόπο παράδοξο με την εξάντληση των ορίων του αναπτυξιακού προτύπου αλλά και του κεϋνσιανού υποδείγματος κρατικής παρέμβασης που χαρακτήριζε μέχρι τότε τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές δημοκρατίες. Κατά μία περίεργη ειρωνεία, έκτοτε η τροχιά που ακολουθεί η ελληνική περίπτωση φαίνεται να ευθυγραμμίζεται με τις πορείες που θα ακολουθήσουν και οι ανεπτυγμένες καπιταλιστικές δημοκρατίες, τουλάχιστον εκείνες της Δυτικής Ευρώπης. Οι χρονικές συντεταγμένες που σηματοδοτούν την τροχιά αυτή είναι πέντε, από τις οποίες οι δύο είναι οικονομικής και οι υπόλοιπες τρεις πολιτικής υφής. Οι οικονομικές συντεταγμένες είναι τα έτη 1973 και 1979 και σηματοδοτούν τα χρονικά σημεία, κατά τα οποία εκδηλώνονται οι δύο πετρελαιοκρίσεις. Οι πολιτικές συντεταγμένες είναι τα έτη 1974, 1980 και 1981 και σηματοδοτούν αντίστοιχα την ημερομηνία κατάρρευσης του καθεστώτος της στρατιωτικής δικτατορίας, την έναρξη του κοινοβουλευτισμού και την οριστική εξάλειψη των μετεμφυλιακών δομών εξουσίας, την ημερομηνία ένταξης της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (σήμερα Ευρωπαϊκή Ένωση) και την ημερομηνία εκλογής του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση και τη συνακόλουθη παγίωση ενός ομαλού κοινοβουλευτικού βίου.

Η εκδήλωση της πρώτης πετρελαιοκρίσης το 1973 αναδεικνύει πόσο εύθραυστη

– αλλά και «παραμετρική» – ήταν η νομισματική σταθερότητα των προηγούμενων δύο δεκαετιών και ως εκ τούτου και το «περιβάλλον» που ευνόησε την αλματώδη οικονομική μεγέθυνση της δεκαετίας του 1960. Το πρώτο και αδιάψευστο σύμπτωμα ήταν η εκδήλωση σημαντικών πληθωριστικών πιέσεων ήδη από το 1972 (έτος αποδέσμευσης του δολαρίου ΗΠΑ από τη «Συμφωνία Μπρέτον Γουντς»). Όπως αναφέρεται: «Ο δείκτης τιμών καταναλωτή ανέβαινε ως τότε κατά 3% ετησίως (1970 και 1971). Η συνέχεια ήταν εκρηκτική: το 1972 αυξάνεται κατά 4,3 %, το 1973 κατά 15,5 % και το 1974 κατά 26,9 %»³⁷. Η νομισματική αστάθεια, ωστόσο, δεν είναι ενδογενής, αλλά οφείλεται κατά μείζονα λόγο στη χειροτέρευση των όρων του ισοζυγίου πληρωμών καθώς, μετά την πρώτη πετρελαϊκή κρίση, μειώνονται σημαντικά οι άδηλοι πόροι, μειώνονται δηλαδή οι εισροές ξένου συναλλάγματος που ήταν αναγκαία συνθήκη για την επίτευξη της νομισματικής σταθερότητας. Την αλματώδη αύξηση του πληθωρισμού ακολουθεί ύφεση της οικονομίας. Το φαινόμενο του στασιμοπληθωρισμού θα αποκτήσει ενδημικές διαστάσεις με το ξέσπασμα της δεύτερης πετρελαϊκής κρίσης το 1979. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1979, πάντως, είχε ξεκινήσει η διαδικασία αποβιομηχάνισης της ελληνικής οικονομίας, καθώς σημαντικοί κλάδοι της τελευταίας εμφανίζουν έως και αρνητικούς ρυθμούς αύξησης του προϊόντος τους. Η διαδικασία αποβιομηχάνισης της ελληνικής οικονομίας δεν δηλώνει μόνο την τεχνολογική υστέρηση του δευτερογενούς τομέα ή την έλλειψη βιομηχανικής πολιτικής εκ μέρους των κυβερνήσεων που είχαν προηγηθεί. Οπωσδήποτε δηλώνει και αυτά τα στοιχεία. Κατά κύριο λόγο, όμως, η αποβιομηχάνιση περικλείει στο εσωτερικό της και την αποδιάρθρωση στη σχέση μεταξύ τραπεζικού και βιομηχανικού κεφαλαίου, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί την προηγούμενη περίοδο. Αυτή η αποδιάρθρωση αποτυπώνεται αρχικά στις προσπάθειες των κυβερνήσεων της Νέας Δημοκρατίας από το 1974 μέχρι και το 1979 αφ' ενός να «ελέγξουν» τον τραπεζικό τομέα με τις κρατικοποιήσεις των τραπεζών του Ομίλου Ανδρεάδη και αφ' ετέρου να εξασφαλίσουν επιδοτήσεις σε συγκεκριμένες βιομηχανικές επιχειρήσεις, ενώ κορυφώνεται με την εμφάνιση των περιώνυμων «προβληματικών επιχειρήσεων» και την υπαγωγή τους στον Οργανισμό Ανασυγκρότησης Επιχειρήσεων, πολιτική που θα χαρακτηρίσει τις κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ κατά την περίοδο 1982-1989³⁸.

Η αποδιάρθρωση στη σχέση μεταξύ τραπεζικού και βιομηχανικού κεφαλαίου – μια σχέση βέβαια που εξασφάλιζε την πρωτοκαθεδρία του πρώτου έναντι του δεύτερου – οριοθετεί το χαρακτήρα και τη βασική στόχευση της πολιτικής διαχείρισης της κρίσης. Κατ' αρχάς το κράτος κατά την υπό εξέταση περίοδο αναλαμβάνει ως βασικό καθήκον την κοινωνικοποίηση του κόστους της αποβιομηχάνισης, χωρίς ταυτόχρονα να θίξει ή να αμφισβητήσει την πρωτοκαθεδρία του τραπεζικού κεφαλαίου. Από αυτή την ειδική οπτική γωνία προσέγγισης το κράτος εμφανίζεται ως εκκαθαριστής, ως εγγυητής με άλλα λόγια

37. Π. Καζάκος (2001), *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά*, Αθήνα, Πατάκης, σσ. 286-287

38. Για την πολιτική αυτή έναντι των προβληματικών επιχειρήσεων πολύτιμο είναι το Θ. Σακελλαρόπουλος (1992), *Προβληματικές Επιχειρήσεις: Κράτος και Κοινωνικά Συμφέροντα τη Δεκαετία του '80*, Αθήνα, Κριτική.

των χρεών του βιομηχανικού κεφαλαίου έναντι των τραπεζών. Η νομισματική πολιτική των υψηλών επιτοκίων σε συνδυασμό με την πολιτική αύξησης του δημόσιου χρέους εξασφαλίζει στο τραπεζικό κεφάλαιο την απαραίτητη ρευστότητα. Ένα μέρος του δημόσιου δανεισμού απορροφάται από τη δημόσια κατανάλωση – όχι όμως από τις δημόσιες επενδύσεις, οι οποίες «συμπεριφέρονται» αντικυκλικά –, η οποία κατά την περίοδο 1982 - 1985 χρηματοδοτεί μια δειλά αναδιανεμητική εισοδηματική πολιτική. Αυτή είναι η πρώτη και η κυρίαρχη όψη του ρόλου του κράτους ως εκκαθαριστή. Η δεύτερη όψη αναφέρεται στο πεδίο της πολιτικής απασχόλησης που μας ενδιαφέρει άμεσα. Εδώ η βασική στόχευση του κράτους ισοδυναμεί με τη διατήρηση της ανεργίας σε σχετικά χαμηλά επίπεδα ενόψει της ύφεσης στην οποία είχε εισέλθει η ελληνική οικονομία. Οι στόχοι αυτής της πολιτικής επιδιώκονται, ωστόσο, με τρία ιδιόμορφα μέσα. Το πρώτο από αυτά είναι η υπαγωγή ολοένα και περισσότερων επιχειρήσεων στον ΟΑΕ και η διατήρηση του όγκου της απασχόλησης σε αυτές. Στην περίπτωση αυτή η βιομηχανική πολιτική – έστω και υπό αυτή την παράδοση μορφή – γίνεται πολιτική-υποκατάστατο της πολιτικής απασχόλησης. Το δεύτερο μέσο είναι η προσπάθεια αύξησης των εκροών από την αγορά εργασίας με ενθάρρυνση των πρόωρων συνταξιοδοτήσεων τόσο από τον ευρύτερο δημόσιο όσο και από τον ιδιωτικό τομέα. Στην περίπτωση αυτή οι σκοποί της πολιτικής κοινωνικής ασφάλισης μετατρέπονται κατά ένα μεγάλο μέρος τους σε μέσα για την επιδίωξη των σκοπών της πολιτικής απασχόλησης. Εδώ, κατά την άποψή μου, θα πρέπει να αναζητηθεί τόσο η αύξηση των κοινωνικών δαπανών, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων είναι δαπάνες για συντάξεις, όσο και η επέκταση του κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα σε μία περίοδο κρίσης και σε αντίθεση με το κοινωνικό κράτος των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών δημοκρατιών, το οποίο όχι μόνο αμφισβητείται αλλά τείνει να περιορίζεται κατά την ίδια περίοδο κρίσης. Το τρίτο μέσο που υιοθετείται για τη διατήρηση της ανεργίας σε σταθερά χαμηλά επίπεδα είναι εξίσου ιδιόμορφο με τα προηγούμενα και ισοδυναμεί με την «παθητικοποίηση» των ενεργητικών πολιτικών καταπολέμησης της ανεργίας.

Αυτή η ιδιότυπη και βραχυχρόνια «λειτουργική» φυσιογνωμία που αποκτά η πολιτική απασχόλησης κατά την περίοδο της πολιτικής διαχείρισης της κρίσης μάς επιτρέπει να καταλήξουμε σε ορισμένα προσωρινά συμπεράσματα σχετικά με το χαρακτήρα και το περιεχόμενο του πλέγματος κρατικών πολιτικών που επικρατεί στη διάρκεια αυτής της περιόδου. Κατ' αρχάς, ενώ η απασχόληση – έστω υπό τη μορφή της διατήρησης της ανεργίας σε σταθερά χαμηλά επίπεδα – εμφανίζεται ως σκοπός της μακροοικονομικής παρέμβασης στην οικονομία, το συνολικό πλέγμα κρατικών πολιτικών δεν μεταβάλλεται από μονεταριστικό σε κεϋνσιανό, παρά την αύξηση της δημόσιας κατανάλωσης και την πρόσκαιρη ενίσχυση της ενεργού ζήτησης. Και τούτο επειδή η διατήρηση της ανεργίας σε χαμηλά επίπεδα δεν τίθεται ως προϋπόθεση της οικονομικής ανάκαμψης. Αντίθετα, ως τέτοια προϋπόθεση και συνθήκη τίθεται η εγγύηση των χρεών του βιομηχανικού κεφαλαίου προς τις τράπεζες. Η απασχόληση, επομένως, είναι παρεπόμενος στόχος αυτής της μακροοικονομικής «λογικής». Η πολιτική διαχείρισης της κρίσης, κρινόμενη φυσικά εκ των αποτελεσμάτων της, διενεργήθηκε με τους όρους του μονεταρισμού και της κυριαρχίας του τραπεζικού κεφαλαίου. Ο δευτερεύων ρόλος που διαδραματίζει η πολιτική απα-

σχόλησης εμφανίζεται, προσέτι, και από τα μέσα που υιοθετήθηκαν για την επιδίωξη και την τελική του επίτευξη. Πιο συγκεκριμένα, η πολιτική του ΟΑΕ σε σχέση με τις «προβληματικές επιχειρήσεις», στο βαθμό που ως πρωτεύοντα στόχο είχε τη διατήρηση του όγκου της απασχόλησης σε αυτές και δευτερευόντως την αναδιάρθρωση και τον εκσυγχρονισμό τους, υπογραμμίζει το σεβασμό στην ανισομερή σχέση μεταξύ βιομηχανικού και τραπεζικού κεφαλαίου. Από την άλλη πλευρά, η μετατροπή των μέσων της πολιτικής κοινωνικής ασφάλισης ως μέσων για την επιδίωξη των στόχων της πολιτικής απασχόλησης δείχνει ότι ο ρόλος του κράτους ως εργοδότη και κατ' επέκτασιν οι προσλήψεις στον ευρύτερο δημόσιο τομέα συνεχίζουν και στη διάρκεια αυτής της περιόδου να αποτελούν την προνομιακή και πλέον αποτελεσματική πολιτική απασχόλησης και καταπολέμησης της ανεργίας. Η άσκηση αυτής της πολιτικής, μολονότι βραχυχρόνια, είχε τα προσδοκώμενα αποτελέσματα αφού, αυξάνοντας τις εκροές από την αγορά εργασίας, απορρόφησε ολοένα και μεγαλύτερες εισροές διατηρώντας την ανεργία σε χαμηλά επίπεδα, είχε δυσμενείς επιπτώσεις τόσο για τη δημοσιονομική πολιτική όσο και για το ίδιο το μέσο της, την πολιτική κοινωνικής ασφάλισης. Έτσι, ως προς το σκέλος της δημοσιονομικής πολιτικής η αύξηση της απασχόλησης στον ευρύτερο δημόσιο τομέα οδήγησε σε αύξηση των δαπανών για δημόσια κατανάλωση, σε διεύρυνση του δημοσιονομικού ελλείμματος και, τελικά, σε αύξηση του δημόσιου χρέους. Ως προς το σκέλος της πολιτικής κοινωνικής ασφάλισης, η αύξηση των εκροών από την αγορά εργασίας και του αριθμού των συνταξιούχων όχι μόνο χειροτέρευσε τους όρους του «ποσοστού εξάρτησης», αλλά επιβάρυνε και τους προϋπολογισμούς των ασφαλιστικών ταμείων, αφού τα τελευταία θα έπρεπε να καταβάλουν μεγαλύτερες δαπάνες για συντάξεις. Με δεδομένη τη δέσμευση των αποθεματικών τους, τα ελλείμματα στους προϋπολογισμούς των ταμείων χρηματοδοτήθηκαν με δύο τρόπους: με δανεισμό από τις τράπεζες αφ' ενός και με επιχορηγήσεις από τον κρατικό προϋπολογισμό αφ' ετέρου³⁹. Η διάκριση των ασφαλιστικών ταμείων σε ευγενή / προνομιούχα, σε υγιή και σε προβληματικά γίνεται εντονότερη κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, καθώς ολόκληρο το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης αντιμετωπίζει μια πρωτόγνωρη γι' αυτό κρίση⁴⁰. Τέλος, ως προς το τρίτο μέσο – την «παθητικοποίηση», δηλαδή, των ενεργητικών πολιτικών απασχόλη-

39. Η απόφαση της Νομοματικής Επιτροπής για υποχρεωτική κατάθεση των αποθεματικών των ασφαλιστικών ταμείων στην Τράπεζα της Ελλάδος εξακολούθησε να ισχύει και κατά την περίοδο αυτή. Αυτό που άλλαξε ήταν ο άτοκος χαρακτήρας αυτών των καταθέσεων. Έτσι στα τέλη περίπου της δεκαετίας του 1970 το επιτόκιο που εισέπρατταν τα ασφαλιστικά ταμεία έναντι των κατατεθειμένων στις τράπεζες αποθεματικών τους ορίστηκε στο 4 % περίπου, ενώ στη δεκαετία του 1980 έφτασε μέχρι και το 12 %. Έχουμε πάλι, όμως, το εξής «παράδοξο»: όχι μόνο τα ασφαλιστικά ταμεία να μην είναι σε θέση να χρησιμοποιήσουν τα αποθεματικά τους για κάλυψη των ελλειμμάτων τους, αλλά, ακόμη περισσότερο, να είναι υποχρεωμένα να δανειστούν από τις τράπεζες στις οποίες είναι κατατεθειμένα, με επιτόκια πολύ υψηλότερα σε σύγκριση με εκείνα που τα ίδια προσπορίζονται.

40. Πρβλ. σχετικά Χρ. Ρουπακιώτης 1990, *Η Κρίση της Κοινωνικής Ασφάλισης*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

σης⁴¹ – αυτή αναδεικνύει τον περιθωριακό ρόλο που διαδραματίζουν όχι μόνο οι θεσμοί αλλά και οι με την αυστηρή σημασία του όρου πολιτικές απασχόλησης. Δεδομένου ότι το φαινόμενο της «παθητικοποίησης» υποδηλώνει τη μετατροπή μιας ή περισσότερων ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης και καταπολέμησης της ανεργίας (π.χ. πολιτικές κατάρτισης, πολιτικές επιδότησης επιχειρήσεων για τη δημιουργία νέων θέσεων απασχόλησης) σε παθητικές πολιτικές (πολιτικές επιδομάτων ανεργίας), η έμφαση μέχρι τώρα έχει δοθεί σ' εκείνη την τάση της «παθητικοποίησης» που αφορά το σκέλος της προσφοράς εργασίας, δηλαδή τους ίδιους τους άνεργους, οι οποίοι, για παράδειγμα, εγγράφονται και παρακολουθούν σεμινάρια κατάρτισης με μοναδικό σκοπό και κίνητρο την είσπραξη του ποσού της επιδότησης. Το φαινόμενο αυτό, ωστόσο, είναι ευεξήγητο και κατανοητό, εάν ληφθεί υπόψη ότι ένα μεγάλο ποσοστό ανέργων και κυρίως οι νεοεισερχόμενοι στην αγορά εργασίας άνεργοι δεν καλύπτονται από το ισχύον σύστημα ασφάλισης κατά της ανεργίας. Η «παθητικοποίηση» ως προς το σκέλος της προσφοράς, επομένως, οφείλεται στην υπανάπτυξη του συστήματος ασφάλισης κατά της ανεργίας, το οποίο από την αρχική του θεσμοθέτηση μέχρι και σήμερα είναι αποκλειστικά προσανατολισμένο στην καταπολέμηση της βραχυχρόνιας ανεργίας τριβής. Ενδιαφέρον, ωστόσο, παρουσιάζει και εκείνη η τάση προς «παθητικοποίηση», η οποία παρατηρείται στο σκέλος της ζήτησης και αναφέρεται στις επιχειρήσεις, οι οποίες επιδοτούνται είτε για (ενδοεπιχειρησιακή) κατάρτιση είτε, κυρίως, για τη δημιουργία νέων θέσεων απασχόλησης. Η επιδότηση προς τις επιχειρήσεις αποσκοπεί στην κάλυψη ενός μέρους του μισθολογικού (σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμα και του μη μισθολογικού κόστους) ώστε να προχωρήσουν στην πρόσληψη επιπρόσθετων ατόμων. Η «παθητικοποίηση» στην περίπτωση αυτή συνίσταται στη μετατροπή αυτής της επιδότησης σε επιδότηση για τη διατήρηση των ατόμων που ήδη απασχολούνται σε μια επιχείρηση. Δεδομένου ότι η συντριπτική πλειονότητα των επιχειρήσεων που έχουν επιδοτηθεί και συνεχίζουν να επιδοτούνται για τη δημιουργία νέων θέσεων απασχόλησης είναι πολύ μικρές ως προς τον αριθμό των ατόμων που ήδη απασχολούν (1 έως 5 άτομα) και στο βαθμό που δραστηριοποιούνται σε φθίνοντες κλάδους, οι πιθανότητες να συμβαίνει το φαινόμενο της «παθητικοποίησης» και ως προς το σκέλος της ζήτησης είναι πολύ υψηλές. Η επιλογή αυτών των μέσων αναδεικνύει, ωστόσο, και ένα επιπρόσθετο γνώρισμα του πλέγματος κρατικών πολιτικών που επικρατεί στη διάρκεια αυτής της περιόδου. Έτσι, ενώ στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές δημοκρατίες της Δυτικής Ευρώπης η πολιτική διαχείρισης της κρίσης, η οποία σχεδιάζεται και υλοποιείται κατά το ίδιο χρονικό διάστημα, συνδέει το ζήτημα της αντιμετώπισης της ανεργίας με εκείνο της αναδιάρθρωσης των «προβληματικών» οικονομικών κλάδων, στην ελληνική περίπτωση, αντίθετα, η αντιμετώπιση της ανεργίας παραμένει συστηματικά αποσυνδεδεμένη από τα ζητήματα της κλαδικής αναδιάρθρωσης και της αναπτυξιακής στρατηγικής. Αυτή, μάλιστα, η αποσύνδεση είναι η

41. Για τη διάκριση μεταξύ παθητικών και ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης και καταπολέμησης της ανεργίας βλ. Δ. Γράβαρης (1991), «Πολιτικές Απασχόλησης και ο Ρόλος του Κράτους στην Αγορά Εργασίας» στο *Τόπος*, 3, σσ. 3-36 και Δ. Ν. Γράβαρης (2003), *ό.π.* (σημ. 29).

κατ' εξοχήν «παθητικοποίηση» όχι μόνο των ενεργητικών αλλά του συνόλου των πολιτικών απασχόλησης και καταπολέμησης της ανεργίας.

Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο να διατυπωθούν ορισμένες προκαταρκτικές παρατηρήσεις και επισημάνσεις ως προς τις «εκλεκτικές συγγένειες» που χαρακτηρίζουν αυτό το πλέγμα κρατικών πολιτικών «διαχείρισης της κρίσης» με τη συνολική δομή διαμεσολάβησης συμφερόντων, η οποία ορθώς έχει περιγραφεί από τον Λάβδα ως «εξαρθρωμένος κορπορατισμός»⁴². Το στοιχείο που πρέπει να υπογραμμιστεί εδώ δεν είναι τόσο οι κορπορατιστικές ή μη μορφές διαμεσολάβησης συμφερόντων, όσο οι διαδικασίες εξάρθρωσής τους. Οι διαδικασίες αυτές ακολουθούν δύο διακριτές πορείες. Η πρώτη ισοδυναμεί με την υπονόμευση και τελικά τη διάλυση του ασύμμετρου και αυταρχικού κορπορατισμού της προηγούμενης περιόδου, ενώ η δεύτερη αντιστοιχεί με τα εμπόδια που τίθενται στο «νέο περιβάλλον» πολιτικών θεσμών για τη διαμόρφωση μιας δομής κοινωνικού / φιλελεύθερου κορπορατισμού. Ξεκινώντας από την πρώτη περίπτωση είναι χρήσιμο να εντοπίσουμε τις βασικές «αρθρώσεις» του συστήματος διαμεσολάβησης συμφερόντων της προηγούμενης περιόδου. Τρεις είναι αυτές οι «αρθρώσεις»:

(α) Η μεταμεφυλιακή δομή εξουσίας, η οποία προσδίδει στο σύστημα αυτό τον αυταρχικό του χαρακτήρα αλλά και την επίφαση ενός «κρατικού κορπορατισμού». Από το 1974 και μετά, με την κατάρρευση του καθεστώτος της στρατιωτικής δικτατορίας, αποδυναμώνονται σταδιακά οι πόλοι αυτής της δομής εξουσίας, ενώ από το 1981 και μετά, με την εκλογή του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση, ο κοινοβουλευτικός βίος έχει παγιωθεί. Οι νέοι πόλοι εξουσίας είναι τώρα η εκτελεστική εξουσία (η κυβέρνηση), το κοινοβούλιο και τα πολιτικά κόμματα. Τα τελευταία, μάλιστα, αποκτούν νέες και πιο σύγχρονες οργανωτικές δομές προσεγγίζοντας τον τύπο του κόμματος μαζών. Αυτός ο οργανωτικός μετασχηματισμός των πολιτικών κομμάτων, ο οποίος ολοκληρώνεται το 1980 με την οργανωτική αναδιάρθρωση της Νέας Δημοκρατίας, θα αποβεί κρίσιμος παράγοντας για τη διαμόρφωση της δομής διαμεσολάβησης συμφερόντων – τουλάχιστον αυτών των εργατικών συνδικάτων – στο βαθμό που οι συνδικαλιστικές παρατάξεις είναι αναπόσπαστα τμήματα της συνολικής κομματικής οργάνωσης.

(β) Η ασυμμετρία μεταξύ των οργανωμένων συμφερόντων, η οποία λειτούργησε κυρίως εις βάρος των εργατικών συνδικάτων. Η ασυμμετρία αυτή μετριάζεται σε σημαντικό βαθμό εξαιτίας της συνδρομής δύο παραγόντων. Ο πρώτος από αυτούς σχετίζεται με το περιεχόμενο της αποβιομηχάνισης και της κρίσης στη σχέση μεταξύ τραπεζικού αφ' ενός

42. Βλ. K.A. Lavdas (1997) και K.A. Lavdas (2005), *ό.π.* (σημ. 4). Η θέση του Λάβδα περί «εξαρθρωμένου κορπορατισμού» έρχεται να ελέγξει κριτικά και τελικά να ανασκευάσει κυρίαρχες στη βιβλιογραφία αντιλήψεις, σύμφωνα με τις οποίες κάθε κορπορατιστική μορφή διαμεσολάβησης συμφερόντων είναι η προσφορότερη μορφή για πολιτικές διαχείρισης της κρίσης. Ένας πρώτος εμπειρικός έλεγχος αυτής της αντίληψης διατυπώνεται στο M. Rhodes (1985), «Organized interests and industrial crisis management: Restructuring the steel industry in West Germany, Italy and France» στο A. Cawson [ed.] (1985), *ό.π.* (σημ. 12), σσ. 192-220.

και βιομηχανικού κεφαλαίου αφ' ετέρου. Ο δεύτερος παράγοντας συνίσταται στον ενεργό πλέον ρόλο των συνδικαλιστικών παρατάξεων – με πρωταγωνίστριες αυτές που πρόσκεινται στα πολιτικά κόμματα της Αριστεράς – και στην εξόχως πολιτικοποιημένη – τουλάχιστον κατά τα πρώτα έτη αυτής της περιόδου – αντιπαράθεσή τους με τις οργανώσεις των εργοδοτών. Στην αντιπαράθεση αυτή αποφασιστικός φαίνεται πως υπήρξε ο ρόλος της οργανωτικής δομής των συνδικάτων. Πιο συγκεκριμένα, και σε αντιδιαστολή με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, στις οποίες είτε υπάρχουν πολλά τριτοβάθμια και δευτεροβάθμια εργατικά συνδικάτα (χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις της Γαλλίας, της Ισπανίας και της Ιταλίας) είτε υπάρχουν στενοί και προνομιακοί δεσμοί του συνδικαλιστικού κινήματος συνολικά με σοσιαλδημοκρατικά ή εργατικά κόμματα (με χαρακτηριστικές της περιπτώσεις της Βρετανίας, της Γερμανίας και των Σκανδιναβικών χωρών), στην ελληνική περίπτωση υπάρχει μία τριτοβάθμια οργάνωση, η ΓΣΕΕ, καθώς και μία δευτεροβάθμια για κάθε κλάδο ή για κάθε γεωγραφική περιοχή (τα Εργατικά Κέντρα), συνήθως πρωτεύουσα νομού ή ακόμα και άλλων αστικών κέντρων. Ο ανταγωνισμός, επομένως, των συνδικαλιστικών παρατάξεων στο εσωτερικό ενός συνδικάτου συνεπάγεται αφ' ενός την έντονη πολιτικοποίηση της αντιπαράθεσης, η οποία περί τα μέσα της δεκαετίας του 1980 οδήγησε στην κρίση της ΓΣΕΕ, αφ' ετέρου όμως καθιστά δυσχερέστερο τον μονομερή και αυταρχικό έλεγχο των συνδικάτων από την κυβέρνηση ή το κράτος. Η υπό εξέταση περίοδος, κατά το μεγαλύτερό της διάστημα, είναι μια περίοδος αγώνων αναγνώρισης για το υπό αυτήν τη μορφή οργανωμένο συνδικαλιστικό κίνημα. Ο έλεγχος του τελευταίου αποτελεί ένα συνεχές διακύβευμα για τα πολιτικά κόμματα και συχνά τίθεται ως προέκταση της ίδιας της αντιπαράθεσης μεταξύ των πολιτικών κομμάτων. Στην αντιπαράθεση αυτήν αποφασιστική σημασία θα έχουν τα συνδικάτα του ευρύτερου δημόσιου τομέα – των ΔΕΚΟ – τα οποία, επειδή αποτελούν μέρος του πρωτεύοντος τμήματος της ελληνικής αγοράς εργασίας, παρουσιάζουν υψηλά ποσοστά συνδικαλιστικής πυκνότητας αλλά και μεγαλύτερη και πιο αποτελεσματική πρόσβαση και επιρροή στη διαδικασία παραγωγής της κρατικής πολιτικής. Επομένως, η ασυμμετρία που χαρακτήριζε την προηγούμενη περίοδο δεν εξαλείφεται εντελώς αλλά μετασχηματίζεται. Παρατηρείται, κατ' αρχάς, ένα είδος ασυμμετρίας μεταξύ τραπεζικού και βιομηχανικού κεφαλαίου, ενώ στο εσωτερικό του συνδικαλιστικού κινήματος εμφανίζεται, και προς τα τέλη της περιόδου που εξετάζουμε παγιώνεται, η ασυμμετρία μεταξύ των εργατικών συνδικάτων των ΔΕΚΟ αφ' ενός και των λοιπών συνδικάτων του ιδιωτικού τομέα αφ' ετέρου.

(γ) Ένας αδύναμος και αναποτελεσματικός κρατικός μηχανισμός στον οποίο με σχετική ευκολία μπορούσαν να εισχωρούν επιμέρους οργανώσεις συμφερόντων και να επηρεάσουν αποφάσεις. Χωρίς να μεταμορφώνεται ριζικά, ο κρατικός μηχανισμός κατά τη δεύτερη περίοδο φαίνεται να ενισχύεται έναντι της επιρροής των οργανωμένων συμφερόντων. Αυτή η σχετική ενίσχυση οφείλεται κατ' αρχήν στην ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (τότε ΕΟΚ). Οι στρατηγικές, επομένως, επιλογές των κυβερνήσεων – παρά της περί του αντιθέτου μαρτυρούσες ρητορείες – είναι πλέον δεσμευτικές και φαίνεται να νομιμοποιούνται από μian ευρεία, αν και σιωπηρή, συναίνεση μεταξύ των πολιτικών κομμάτων. Οι δεσμεύσεις αυτές θα αποτελέσουν ένα είδος «ατού» για τις

κυβερνήσεις απέναντι στις πιέσεις και τις επιρροές που ασκούνται από τα οργανωμένα συμφέροντα. Από την άλλη μεριά, και τα οργανωμένα συμφέροντα δεν είναι πλέον τόσο συμπαγή όσο τουλάχιστον εμφανίζονταν την προηγούμενη περίοδο τόσο εξαιτίας της κρίσης και της αποβιομηχάνισης όσο και εξαιτίας του εκδημοκρατισμού και της παρεπόμενης αντιπαράθεσης στο εσωτερικό του συνδικαλιστικού κινήματος.

Σε κάθε περίπτωση, όμως, η ανάσχεση της τάσης προς μία ασύμμετρη και αυταρχική κρατικο-κορπορατιστική δομή διαμεσολάβησης συμφερόντων, η οποία είχε κάνει έντονη την παρουσία της – τουλάχιστον στο τυπικό θεσμικό πλαίσιο και σε ορισμένους κλάδους – την προηγούμενη περίοδο, δεν δίνει τη θέση της σε μια δομή διαμεσολάβησης συμφερόντων περισσότερο φιλελεύθερη και λιγότερο ασύμμετρη, ώστε να μπορεί με πειστικότητα να γίνεται λόγος περί κοινωνι(α)κού κορπορατισμού. Και εδώ η εξάρθρωση σχετίζεται, όπως έχει επισημανθεί⁴³, με τον κερματισμό της συνολικής δομής και την αδυναμία να επιτευχθούν κοινωνικές συμφωνίες πέραν της διαπραγμάτευσης για τους μισθούς σε επίπεδο ευρύτερο από εκείνο ενός μεμονωμένου κλάδου. Υπάρχουν, μάλιστα, παραδείγματα αποτυχημένων εγχειρημάτων για την εισαγωγή κορπορατιστικού χαρακτήρα θεσμών διαμεσολάβησης συμφερόντων είτε σε επίπεδο νομού (τα πρώτα Νομαρχιακά Συμβούλια) είτε σε επίπεδο περιφέρειας (τα ισχύοντα Περιφερειακά Συμβούλια), μολονότι η επιτυχής ή όχι κατάληξη των τελευταίων απομένει να φανεί στο μέλλον. Στις επισημάνσεις αυτές θα πρέπει να προστεθούν οι ασύμπτωτες στρατηγικές των συμφερόντων αφ' ενός του συνδικαλιστικού κινήματος και των εργοδοτικών οργανώσεων αφ' ετέρου. Όπως ήδη έχει υπογραμμιστεί, το συνδικαλιστικό κίνημα, διατρέχοντας μια έντονη πορεία αγώνων αναγνώρισης, αντιπαράτίθεται με έντονα πολιτικοποιημένους όρους στις εργοδοτικές οργανώσεις και κυρίως στο Σύνδεσμο Ελληνικών Βιομηχανιών (ΣΕΒ), στο εσωτερικό του οποίου οι αντιπαραθέσεις δεν εκφράζονται από επιμέρους πολιτικές παρατάξεις. Προσέτι, η ίδια η ημερήσια διάταξη της διαμεσολάβησης παραμένει καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου εξαιρετικά «στενή», αφού κατά κανόνα περιορίζεται στη διαπραγμάτευση για τη σύναψη είτε της Εθνικής είτε Κλαδικών Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας με αντικείμενο τον προσδιορισμό του ύψους των μισθών και των ημερομισθίων. Το στοιχείο, πάντως, που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, και για το λόγο αυτό χρειάζεται να γίνει αντικείμενο περαιτέρω και περισσότερο συστηματικής έρευνας, είναι η δυνατότητα εμφάνισης κορπορατιστικών δομών διαμεσολάβησης συμφερόντων με διμερή – και όχι τριμερή – εκπροσώπηση στις περιπτώσεις των ΔΕΚΟ, αλλά και σε αρκετές από τις «προβληματικές επιχειρήσεις» που έχουν υπαχθεί στον ΟΑΕ⁴⁴. Και τούτο επειδή στις ΔΕΚΟ θεσμοθετείται η συμμετοχή των εργαζομένων στα Διοικητικά Συμβούλια, ενώ η ημερήσια διάταξη διευρύνεται, αφού, εκτός από τον προσδιορισμό του ύψους των μισθών, περιλαμβάνει θέματα εργασιακών σχέσεων, όπως το καθεστώς απασχόλησης, αλλά και έμμεσου

43. Κ.Α. Lavdas (2005), *ό.π.* (σημ. 4), σελ. 306

44. Ανάλογες περιπτώσεις διμερούς κορπορατισμού εμφανίζονται την ίδια χρονική περίοδο στη Γαλλία στον κλάδο της χαλυβουργίας / σιδηρουργίας· βλ. σχετικά Μ. Rhodes (1985), *ό.π.* (σημ. 42).

προσδιορισμού του κοινωνικού μισθού (προϋποθέσεις συνταξιοδότησης, προσδιορισμός ποσοστού αναπλήρωσης κ.λπ.). Ανάλογου περιεχομένου ημερήσιες διατάξεις κάνουν την εμφάνισή τους και στις κρατικές τράπεζες, ενώ «στις προβληματικές επιχειρήσεις» η ημερήσια διάταξη εκτός από τον προσδιορισμό του ύψους των μισθών αναφέρεται και στη διατήρηση του όγκου της απασχόλησης σε αυτές. Μια περισσότερο προσεκτική εξέταση, ωστόσο, δείχνει ότι κάτω από την «επιφάνεια» αυτού του διμερούς κορπορατισμού υπάρχουν στοιχεία μιας δομής διαμεσολάβησης συμφερόντων που προσεγγίζει σε μια ολιγοπωλιακή μορφή πλουραλισμού, καθώς, σε αντίθεση με τις ημερήσιες διατάξεις του διμερούς κορπορατισμού στις υπό διερεύνηση περιπτώσεις, δεν τίθενται ζητήματα αναπτυξιακής και πολύ λιγότερο μακροοικονομικής πολιτικής.

Η απουσία συμπαγών μακρο-κορπορατιστικών δομών διαμεσολάβησης συμφερόντων είναι κατ' αρχήν συνέπεια της ιδιόμορφης για την ελληνική περίπτωση διαδικασίας αποβιομηχάνισης, το κόστος της οποίας επιμερίζεται ανισομερώς τόσο σε κλαδικό όσο και σε ταξικό επίπεδο. Είναι, όμως, και αποτέλεσμα του ειδικού περιεχομένου του πλέγματος κρατικών πολιτικών που επικρατεί την ίδια περίοδο και έχει ως γενικό προσανατολισμό τη διαχείριση της κρίσης με την ανάδειξη του κράτους ως «εκκαθαριστή» και με βασική μέριμνα την κοινωνικοποίηση του κόστους της αποβιομηχάνισης.

IV. Η περίοδος του «Εξευρωπαϊσμένου Μονεταρισμού» (1990 - σήμερα)

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 το πλέγμα κρατικών πολιτικών που μέχρι τότε ήταν προσανατολισμένο στη διαχείριση της κρίσης παρουσιάζει σημαντικές μεταβολές ώστε από τα μέσα αυτής της δεκαετίας και μετέπειτα να αποκτά μια νέα μορφή, αυτή δηλαδή του «εξευρωπαϊσμένου μονεταρισμού», συγκλίνοντας με τον τρόπο αυτό με τα αντίστοιχα πλέγματα κρατικών πολιτικών που επικρατούν στις λοιπές χώρες της Δυτικής Ευρώπης και ειδικότερα τις χώρες - μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ). Η πορεία αυτής της σύγκλισης, μάλιστα, αποκτά και τυπική θεσμική μορφή με την υπογραφή και την επικύρωση της Συνθήκης του Μάαστριχτ το 1992. Η Συνθήκη αυτή προβλέπει τους όρους και τις προϋποθέσεις μιας οικονομικής και κατά μείζονα λόγο νομισματικής ενοποίησης, αναγορεύοντας με τον τρόπο αυτό την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα ως το κατ' εξοχήν όργανο σχεδιασμού και άσκησης της μακροοικονομικής πολιτικής, μεταφέροντας μια στρατηγικής σημασίας κρατική πολιτική σε υπερεθνικό επίπεδο. Η μακροοικονομική πολιτική, η οποία υιοθετείται από τα επιμέρους κράτη - μέλη - επομένως και από την Ελλάδα - έχει ως βασικό σκοπό την καταπολέμηση και τον περιορισμό του ποσοστού του πληθωρισμού και κατ' επέκτασιν των πληθωριστικών πιέσεων που προκαλούνται είτε από διευρυμένα δημοσιονομικά ελλείμματα είτε από «υπερβάλλουσα ζήτηση» (αυξήσεις σε μισθούς και συντάξεις που, με τη σειρά τους, οδηγούν σε αυξήσεις των τιμών). Η πρωτοκαθεδρία της νομισματικής και, αργότερα στο πλαίσιο της «Ευρωζώνης», της συναλλαγματικής πολιτικής είναι ενδεικτική του μονεταριστικού χαρακτήρα της μακροοικονομικής παρέμβασης, ενώ παράλληλα οριοθετεί με τρόπο ασφυκτικό το τρίτο

σκέλος της μακροοικονομικής πολιτικής, δηλαδή τη δημοσιονομική πολιτική, η οποία εξακολουθεί να ασκείται σε εθνικό επίπεδο. Στο εσωτερικό της συνολικής μακροοικονομικής παρέμβασης οι σκοποί της δημοσιονομικής πολιτικής μετατρέπονται σε μέσα για την επιδίωξη των σκοπών τόσο της νομισματικής όσο και της συναλλαγματικής πολιτικής. Το στοιχείο αυτό αποτυπώνεται με εξαιρετική ενάργεια στα διαδοχικά Σύμφωνα Σταθερότητας και Ανάπτυξης που έχουν επικυρωθεί από εκείνα τα κράτη που συμμετέχουν στην «Ευρωζώνη». Ο μονεταρισμός αυτός, ωστόσο, είναι αρκετά διαφορετικός από τον «περιφερειακό μονεταρισμό» της πρώτης περιόδου. Κατ' αρχάς δεν περιορίζεται γεωγραφικά μόνο στην ελληνική περίπτωση, οπότε δεν παρουσιάζει τις ιδιομορφίες των σκοπών της μακροοικονομικής πολιτικής των δεκαετιών του 1950 και 1960 με την εξάρτηση της νομισματικής σταθερότητας από τη σταθερή εισροή ξένου συναλλάγματος. Έπειτα, ο κεντρικός φορέας σχεδιασμού και άσκησης αυτής της πολιτικής δεν είναι πλέον η Τράπεζα της Ελλάδος. Είναι, αντίθετα, ένας υπερεθνικός θεσμός με μεγάλο βαθμό ανεξαρτησίας: η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα. Επιπρόσθετα και μολονότι ο επιβεβλημένος από τους σκοπούς της νομισματικής πολιτικής περιορισμός των δημοσιονομικών ελλειμμάτων ή / και του δημόσιου χρέους (ανάλογα με τις προτεραιότητες που δίνει κάθε κράτος - μέλος) και μέσω αυτών των πιθανών πληθωριστικών πιέσεων είχε ως αποτέλεσμα τη σταδιακή αλλά εμφανή μείωση των καταναλωτικών δαπανών του κρατικού προϋπολογισμού, ο χαρακτήρας αλλά και ο προσανατολισμός τόσο της πολιτικής απασχόλησης και καταπολέμησης της ανεργίας όσο και της πολιτικής κοινωνικής ασφάλισης μεταβάλλονται ριζικά σε σύγκριση με τις δύο προηγούμενες περιόδους. Και στα δύο αυτά πεδία κρατικής πολιτικής ξεκινά, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, μια διαδικασία – για την ακρίβεια παράλληλες και όχι πάντοτε συγκλίνουσες διαδικασίες – εξευρωπαϊσμού, πρωτόγνωρες για την περίπτωση της Ελλάδας.

Τι έχει συμβεί, όμως, με το πλέγμα κρατικών πολιτικών της προηγούμενης περιόδου; Πέτυχε ως προς το γενικότερο σκοπό του, στη διαχείριση, δηλαδή, της κρίσης και στην κοινωνικοποίηση του κόστους της αποβιομηχάνισης; Δύο είναι τα κρίσιμα στοιχεία που χρειάζεται να διερευνηθούν συστηματικά προκειμένου να δοθεί μια πειστική και οριστική απάντηση στα ερωτήματα αυτά. Και τα δύο αυτά στοιχεία αναφέρονται στο ρόλο του κράτους ως «εκκαθαριστή», αλλά σε δύο παρ' όλα αυτά διαφορετικές πτυχές του. Η πρώτη από αυτές αναφέρεται στην πορεία που διέγραψε το τραπεζικό κεφάλαιο και στο βαθμό που η πολιτική αύξησης του δημόσιου χρέους μπόρεσε να αντισταθμίσει τις διαφαινόμενες ζημιές από τα χρέη του βιομηχανικού κεφαλαίου και ειδικότερα των «προβληματικών επιχειρήσεων». Η πολιτική αύξησης του δημόσιου χρέους αλλά και ο συγκεκριμένος τρόπος δανεισμού του Δημοσίου από τις τράπεζες (βραχυπρόθεσμα δάνεια) οδήγησε σε αύξηση της κερδοφορίας των τελευταίων, καθώς το πραγματικό επιτόκιο που απολαμβάνουν οι τράπεζες για βραχυπρόθεσμο δανεισμό αυξήθηκε από -3,45 % το 1980 σε 9,5 % το 1989⁴⁵. Η δεύτερη πτυχή αναφέρεται στην πορεία που ακολούθησε το

45. Σ. Πανταζίδης (2002), *Μακροοικονομικές Εξελίξεις και Οικονομική Πολιτική στην Ελλάδα: Από τη μεταπολίτευση μέχρι την ένταξη στην ΟΝΕ*, Αθήνα, Κριτική, σελ. 63, Πίνακας 3.3.

βιομηχανικό κεφάλαιο και ιδιαίτερα εκείνο το σημαντικό του τμήμα που περιλαμβάνονταν στις «προβληματικές επιχειρήσεις». Οι περισσότερες από αυτές, όπως για παράδειγμα το MINION, η Πειραιϊκή-Πατραϊκή, οι κλωστοϋφαντουργίες οι εγκατεστημένες στο Λαύριο, τα μεταλλεία «Σκαλιστήρη» στο Μαντούδι της Εύβοιας, γνώρισαν την πιο οικεία και συνάμα πιο συχνή μορφή αναδιάρθρωσης: το «κλείσιμο». Μερικές άλλες, όπως για παράδειγμα τα Ναυπηγεία Νιάρχου και η Αθηναϊκή Χαρτοποιία, συνέχισαν να υπολειτουργούν με κρατικές κυρίως παραγγελίες. Άλλες πουλήθηκαν, όπως, για παράδειγμα, η ΑΓΕΤ Ηρακλής, ενώ λίγες ήταν εκείνες που εξυγιάνθηκαν μετά από επιτυχή αναδιάρθρωση (οργανωτική και τεχνολογική) όπως για παράδειγμα τα Ναυπηγεία στη Σύρο ⁴⁶. Η κρίση της αποβιομηχάνισης, η διάρρηξη, με άλλα λόγια, στη σχέση μεταξύ τραπεζικού και βιομηχανικού κεφαλαίου, έτσι όπως αυτή η σχέση είχε διαμορφωθεί από τη δεκαετία του 1950 και μετά, λύνεται με τον πιο βίαιο τρόπο: με την εξυγίανση του ισχυρού σκέλους αυτής της σχέσης και με την απαξίωση του αδύναμου σκέλους.

Σε αντιδιαστολή με την προηγούμενη περίοδο, οι αναδιρθρώσεις της περιόδου του «εξευρωπαϊσμένου μονεταρισμού» δεν αφορούν βιομηχανικές επιχειρήσεις χωρίς κερδοφορία και χρεωμένες στις τράπεζες. Αντίθετα, αναφέρονται σε κερδοφόρες επιχειρήσεις του ευρύτερου δημόσιου τομέα αλλά και σε ιδιωτικοποιήσεις κρατικών τραπεζών. Η λογική που υπαγορεύει αυτές τις αναδιρθρώσεις «νέας γενιάς» είναι, επίσης, διαφορετική από τη λογική της διαχείρισης της κρίσης και της «κοινωνικοποίησης» του κόστους της αποβιομηχάνισης. Δεν είναι, με άλλα λόγια, μια λογική κρίσης ενός μονεταριστικού υποδείγματος μακροοικονομικής παρέμβασης, αλλά μια λογική παγίωσης και ανάπτυξης ενός νέου μονεταριστικού υποδείγματος. Στο πλαίσιο αυτής της «νέας» λογικής η μακροοικονομική παρέμβαση επικεντρώνεται κατά μείζονα λόγο, εάν όχι αποκλειστικά, στα «μεγέθη» της χρηματικής οικονομίας αναγορεύοντας σε πρωτεύοντα και αδιαπραγμάτευτο σκοπό της μακροοικονομικής παρέμβασης τη μείωση του πληθωρισμού και την καταπολέμηση των αιτίων που προκαλούν πληθωριστικές τάσεις. Τα δημοσιονομικά ελλείμματα και οι αυξήσεις στο μισθολογικό και μη μισθολογικό κόστος της εργασίας συνιστούν, σύμφωνα με τη λογική αυτή, δύο από τις κύριες αιτίες που προκαλούν πληθωριστικές πιέσεις. Ως προς τα πραγματικά μεγέθη της οικονομίας, αυτή η νέα μονεταριστική λογική περιορίζει τη στόχευση και τον προσανατολισμό της κρατικής πολιτικής στην άρση των δυσκαμψιών στις αγορές τόσο των αγαθών και των υπηρεσιών όσο και των παραγωγικών συντελεστών.

Ο συνδυασμός αυτών των δύο επιμέρους σκοπών της μακροοικονομικής πολιτικής – μείωση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και δημοσιονομική «πειθαρχία» αφ' ενός και απορρύθμιση των αγορών αφ' ετέρου – περιορίζει σημαντικά τον παραδοσιακό ρόλο του κράτους ως εργοδότη όχι μόνο ποσοτικά με τη σταδιακή μείωση των προσλήψεων στον

46. Οι τελευταίες «προβληματικές» ρύθμισαν τα χρέη έναντι των τραπεζών μέσω του Χρηματιστηρίου και μάλιστα στο χρονικό διάστημα της αιφνίδιας άνθησής του το 1999. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι περιώνυμες Γενικές Αποθήκες.

ευρύτερο δημόσιο τομέα – σε σύγκριση, πάντοτε, με τον όγκο των προσλήψεων της προηγούμενης περιόδου –, αλλά και ποιοτικά με την εισαγωγή μορφών ευελιξίας στο καθεστώς απασχόλησης στον ευρύτερο δημόσιο τομέα και με τις σταδιακές ιδιωτικοποιήσεις⁴⁷. Με τον τρόπο αυτό, το πρωτεύον τμήμα της ελληνικής αγοράς εργασίας που σχηματίζει ο ευρύτερος δημόσιος τομέας βαθμιαία τείνει να συρρικνώνεται. Ενδιαφέρον, όμως, έχει να εξεταστούν οι μεταβολές που σημειώνονται στα δύο πεδία κρατικής πολιτικής που μας απασχολούν: την πολιτική απασχόλησης αφ' ενός και την πολιτική κοινωνικής ασφάλισης αφ' ετέρου.

Ξεκινώντας από την πολιτική κοινωνικής ασφάλισης παρατηρούμε ότι οι μεταβολές που επιχειρούνται είναι προσανατολισμένες στην αποσύνδεση της λογικής και της σκοποθεσίας αυτής της πολιτικής από τη λογική και τη σκοποθεσία της πολιτικής απασχόλησης. Όπως έχει ήδη επισημανθεί, κατά τη διάρκεια της προηγούμενης περιόδου οι σκοποί της πολιτικής κοινωνικής ασφάλισης είχαν μετατραπεί σε μέσα για την επιδίωξη των σκοπών της πολιτικής απασχόλησης. Ειδικότερα, και δεδομένου ότι ο προσανατολισμός της τελευταίας είχε επικεντρωθεί στη διατήρηση της ανεργίας σε χαμηλά επίπεδα, η «χαλάρωση» των προϋποθέσεων συνταξιοδότησης (μείωση ορίου ηλικίας και παράλληλη μείωση του συντάξιμου χρόνου) χρησιμοποιήθηκε ως μέσο για την αύξηση των εκροών από την αγορά εργασίας και με τον τρόπο αυτό για αντίστοιχη αύξηση του ποσοστού από τις εισροές στην αγορά εργασίας που τοποθετούνταν σε θέσεις απασχόλησης. Η πολιτική αυτή, με δεδομένα τα χρηματοδοτικά προβλήματα των ασφαλιστικών ταμείων, είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των ποσών της κρατικής επιχορήγησης και κατ' επέκτασιν την αύξηση των σχετικών δαπανών του κρατικού προϋπολογισμού. Τα εγχειρήματα αυτής της περιόδου – «Νόμος Σιούφα», το «σχέδιο Γιαννίτση» που δεν τελεσφόρησε αλλά και ο ισχύων Νόμος 3029/2002 – απέβλεπαν στην αποσύνδεση αυτής της λειτουργικής σχέσης μεταξύ πολιτικής κοινωνικής ασφάλισης και πολιτικής απασχόλησης, με την εισαγωγή στοιχείων ανταποδοτικότητας σε ένα διανεμητικό σύστημα. Πιο συγκεκριμένα, με τον «Νόμο Σιούφα» – σημαντικές διατάξεις του οποίου εξακολουθούν να ισχύουν – δημιουργείται μια νέα γενιά ασφαλισμένων, για τους οποίους αυξάνεται σχετικά το όριο ηλικίας, αυξάνεται το ποσό των ασφαλιστικών εισφορών και μειώνεται το ποσοστό αναπλήρωσης. Αντίστοιχα, το «σχέδιο Γιαννίτση», το οποίο εξαιτίας των μαζικών κινητοποιήσεων απεσύρθη οδηγώντας και στην παραίτηση του ίδιου του υπουργού, προέβλεπε ακόμα πιο αυστηρές προϋποθέσεις συνταξιοδότησης (περαιτέρω αύξηση των ορίων ηλικίας, περαιτέρω μείωση του ποσοστού αναπλήρωσης) ενώ ο Νόμος 3029/2002, που προβλέπει αφ' ενός την ενοποίηση των περισσότερων ταμείων στο ΙΚΑ και αφ' ετέρου τη δυνατότητα ίδρυσης επαγγελματικών ταμείων ασφάλισης, είναι δυνατό υπό ορισμένες προϋποθέσεις να μετεξελιχθεί σε ένα σύστημα κοινωνικής ασφάλισης με τρεις πυλώνες. Αυτό, πάντως,

47. Βλ. ενδεικτικά Κ. Lavdas (1996/2002), «The Political Economy of Privatization in Southern Europe» στο V. Wright - L. Perrotti [eds], *Privatization and Public Policy*, Cheltenham - Northampton, Edward Elgar, Volume I, σσ. 49-76.

που πρέπει να υπογραμμιστεί είναι η σταδιακή αποσύνδεση της πολιτικής κοινωνικής ασφάλισης από τη λογική και τους σκοπούς της πολιτικής απασχόλησης.

Ο περιορισμός του ρόλου του κράτους ως εργοδότη, καθώς και η αποσύνδεση της πολιτικής κοινωνικής ασφάλισης από τους σκοπούς της πολιτικής απασχόλησης αποτυπώνεται και στη σταθερή αύξηση του ποσοστού ανεργίας, η οποία καταγράφεται σε όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Έτσι, και με δεδομένη την αδυναμία καταφυγής στις δοκιμασμένες «συνταγές του παρελθόντος», η αντιμετώπισή της καθίσταται ολοένα και δυσχερέστερη. Ενόψει αυτών των περιστάσεων – οι οποίες, βέβαια, δεν είναι ιδιογενείς ούτε μοναδικές για την Ελλάδα – η πολιτική απασχόλησης και καταπολέμησης της ανεργίας δείχνει μετά το Σύμφωνο του Λουξεμβούργου (με την εισαγωγή των περίφημων «πυλώνων» της απασχολησιμότητας, της επιχειρηματικότητας και της ισότητας στην πρόσβαση στην αγορά εργασίας – να αποκτά νέο προσανατολισμό, ο οποίος, παρ' όλα αυτά τουλάχιστον σε επίπεδο διακηρυγμένων στόχων, με δειλά μόνο βήματα περνάει στα επίσημα κείμενα πολιτικής στην Ελλάδα. Και τούτο επειδή μετά το Λουξεμβούργο η ευρωπαϊκή στρατηγική για την απασχόληση και την καταπολέμηση της ανεργίας απομακρύνεται από το πρόβλημα της διαρθρωτικής ανεργίας και στρέφεται στο πρόβλημα της ανεργίας που προκαλείται από το περίφημο φαινόμενο της «χρονικής υστέρησης», το οποίο με τη σειρά του οφείλεται στην παρουσία θεσμικών κυρίως «δυσκαμψιών» ή ακόμα και στο γνωστό «αποτέλεσμα αποθάρρυνσης» των άνεργων ατόμων, μολονότι και τώρα τα πλέον προσιτά εργαλεία για την αντιμετώπιση της ανεργίας παραμένουν οι ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης. Χαρακτηριστικό για την ελληνική περίπτωση είναι το γεγονός ότι, ενώ στα διαδοχικά Εθνικά Σχέδια Δράσης για την Απασχόληση [ΕΣΔΑ] το πρόβλημα της ανεργίας εντοπίζεται στην εμμονή της διαρθρωτικής ανεργίας, οι λύσεις που προτείνονται τόσο από τα ίδια τα ΕΣΔΑ όσο και από τη συναφή νομοθεσία, αλλά και οι πολιτικές που υιοθετούνται είναι στραμμένες στην άρση αυτών των δυσκαμψιών που προκαλούν φαινόμενα χρονικής υστέρησης. Επομένως, οι ποικιλότροπες μορφές ευελιξίας που εισάγονται στην αγορά εργασίας, ευελιξίες ως προς το μισθό, το ωράριο εργασίας, το καθεστώς απασχόλησης, το όριο απολύσεων, καταλήγουν στην απορρύθμιση της αγοράς εργασίας, οσοδήποτε στρεβλή και αν υπήρξε η ρύθμιση που είχε ισχύσει προηγουμένως⁴⁸.

Το πλαίσιο, στο εσωτερικό του οποίου αναλαμβάνονται αυτές οι νέες πρωτοβουλίες, περιγράφεται τώρα με τον όρο «ανταγωνιστικότητα». Εκτός από την προφανή του σημασία – τη βελτίωση της ανταγωνιστικής θέσης των ευρωπαϊκών επιχειρήσεων έναντι αυτών των ΗΠΑ, της Ιαπωνίας και πιο πρόσφατα της Κίνας και της Ινδίας – ο όρος αυτός αποκτά μια επιπρόσθετη και λιγότερο προφανή σημασία εάν προσεγγισθεί από την οπτική γωνία του πλέγματος των κρατικών πολιτικών. Πιο συγκεκριμένα, ο όρος αυτός φαίνεται να «φωτίζει»

48. Για τις μορφές ευελιξίας που εισάγονται στη διάρκεια αυτής της περιόδου βλ. ενδεικτικά Γ. Κουζής - Σ. Ρομπόλης (2000), «Εισαγωγή» στο ΚΕΚΜΟΚΟΠ, *Ζητήματα Κοινωνικού Διαλόγου*, Αθήνα, Gutenberg, σσ. 11-41, Γ. Κουζής (2000), «Εργασιακές Σχέσεις και Κοινωνικός Διάλογος» στο ίδιο, σσ. 89-167.

τη λειτουργική ολοκλήρωση αυτού του πλέγματος αφού δείχνει τη συνάφεια μεταξύ της μονεταριστικής μακροοικονομικής παρέμβασης αφ' ενός και των επιμέρους κρατικών πολιτικών και μάλιστα εκείνων που αναφέρονται τόσο στις αγορές προϊόντων (επιδοτήσεις, φοροαπαλλαγές, κλαδικές πολιτικές) όσο και στις αγορές παραγωγικών συντελεστών και κυρίως της αγοράς εργασίας. Και στην περίπτωση της Ελλάδας, το νέο πλέγμα κρατικών πολιτικών χαρακτηρίζεται από αυτές τις δύο στοχεύσεις, με τη σημαντική διαφορά, όμως, ότι παρατηρούνται υστερήσεις στον αναπτυξιακό σχεδιασμό της οικονομίας ώστε οι απορρυθμίσεις να μην αποδίδουν τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Χαρακτηριστική ένδειξη αυτής της υστέρησης είναι το ότι και στη διάρκεια αυτής της περιόδου συνεχίζει το φαινόμενο της «παθητικοποίησης» των ενεργητικών πολιτικών, μολονότι και ο ΟΑΕΔ αναδιαρθρώθηκε το 2000 αλλά και οι πολιτικές κατάρτισης των ανέργων έχουν, τουλάχιστον ως προς τη διαδικαστική τους πλευρά, εξορθολογιστεί σημαντικά με τη λειτουργία του Εθνικού Κέντρου Πιστοποίησης των Κέντρων Επαγγελματικής Κατάρτισης.

Οι μεταβολές αυτές στο πλέγμα των κρατικών πολιτικών συνοδεύονται στη διάρκεια αυτής της περιόδου με αντίστοιχες μεταβολές στη δομή διαμεσολάβησης συμφερόντων. Θα πρέπει αρχικά να σημειωθεί ότι για πρώτη φορά κατά την περίοδο από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και μεταγενέστερα εμφανίζονται στοιχεία αλλά και σαφείς τάσεις σχηματισμού μακρο-κορπορατιστικών δομών διαμεσολάβησης συμφερόντων στο εσωτερικό του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Προς την κατεύθυνση αυτή σημαντικός, εάν όχι αποφασιστικός, αποδεικνύεται ο ρόλος που διαδραματίζουν δύο κατ' αρχάς διακριτοί παράγοντες, οι οποίοι ωστόσο αναφέρονται στην ενίσχυση των εργατικών συνδικάτων. Ο πρώτος από αυτούς σχετίζεται, έστω και έμμεσα, με το μετασχηματισμό –τουλάχιστον ως προς την οργανωτική τους διάρθρωση– των πολιτικών κομμάτων (και κυρίως του ΠΑΣΟΚ) από κόμματα μαζών σε «κόμματα δικτύων» ή «κόμματα καρτέλ». Στο πλαίσιο μιας τέτοιας αναδιάρθρωσης των κομματικών μηχανισμών, οι συνδικαλιστικές παρατάξεις παραμένουν περισσότερο συμπαγείς και ενιαίες ως προς άλλα τμήματα των μηχανισμών αυτών. Ο δεύτερος παράγοντας αναφέρεται στη στρατηγική αυτοτέλεια και αυτοδυναμία που αποκτά το συνδικαλιστικό κίνημα αλλά και οι συνδικαλιστικές παρατάξεις. Οι δεκαετίες, σχεδόν, κινητοποιήσεις γύρω από το «ασφαλιστικό ζήτημα» διεύρυναν την ημερήσια διάταξη του συνδικαλιστικού κινήματος όχι μόνο πέραν του «παραδοσιακού» ζητήματος του προσδιορισμού μέσω συλλογικών διαπραγματεύσεων του ύψους των μισθών και των ημερομισθίων αλλά και σε ζητήματα που άπτονται της δημοσιονομικής πολιτικής, της πολιτικής αντιμετώπισης της ανεργίας και της αναπτυξιακής πολιτικής. Στη διεύρυνση αυτή συνέτεινε και ο τρόπος με τον οποίο επανειλημμένα είχε τεθεί το «ασφαλιστικό ζήτημα» αρχικά από επιτροπές του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου το 1992, από την περίφημη Έκθεση «Σπράου» το 1997 και, τέλος, από το «Σχέδιο Γιαννίτση» το 2002. Άλλωστε και ο τρόπος αντιμετώπισης των χρηματοδοτικών προβλημάτων του ΙΚΑ μέσω της θεσμοθέτησης της καταβολής κάθε έτος του 1 % του ΑΕΠ υποδηλώνει ένα πιο πλούσιο ρεπερτόριο στρατηγικών και τακτικών κινήσεων εκ μέρους του συνδικαλιστικού κινήματος. Θα πρέπει, βέβαια, στο σημείο αυτό να υπομνησθεί ότι προς την κατεύθυνση της στρατηγικής αυτοτέλειας συνέβαλε αποφασιστικά και η άρση της υποχρεωτικής

διαιτησίας κατά τις συλλογικές διαπραγματεύσεις το 1990. Οι κινητοποιήσεις του συνδικαλιστικού κινήματος και η αντιπαράθεσή τους με τις κυβερνήσεις αρχικά της Νέας Δημοκρατίας και κατόπιν του ΠΑΣΟΚ σε σχέση τόσο με το «ασφαλιστικό ζήτημα» όσο και με εκείνο των «αναδιρθρώσεων / ιδιωτικοποιήσεων» των ΔΕΚΟ, ενώ αποτελούν τεκμήρια μεγαλύτερης αυτοτέλειας και αυτονομίας των συνδικάτων από τα πολιτικά κόμματα και το κράτος – οπότε είναι δυνατό να υποστηριχθεί με πειστικότητα και σε πείσμα τρεχουσών αντιλήψεων ότι κατά την περίοδο αυτή παρατηρείται εμφανής τάση αντιστροφής του «κομματισμού» ή της «κομματοκρατίας» στα εργατικά συνδικάτα –, δεν συνιστούν και επαρκείς μαρτυρίες για την ύπαρξη ή / και τη λειτουργία κορπορατιστικών δομών διαμεσολάβησης συμφερόντων. Και τούτο επειδή σε σχέση με τα ζητήματα αυτά η πλευρά των εργοδοτών – και συγκεκριμένα ο ΣΕΒ – είναι σχετικά αδιάφορη. Αντίθετα, τάσεις για το σχηματισμό κορπορατιστικών μορφών διαμεσολάβησης συμφερόντων – και μάλιστα του τύπου του «κορπορατισμού της ανταγωνιστικότητας» – θα συναντήσουμε πλέον σε ζητήματα που φέρνουν αρχικά σε αντιπαράθεση τα εργατικά συνδικάτα και τις εργοδοτικές ενώσεις.

Η διαφωνία και η αντιπαράθεση αυτή λαμβάνει χώρα τώρα στο εσωτερικό θεσμών διαβούλευσης και «κοινωνικού διαλόγου», σημαντικότερος από τους οποίους είναι η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή [ΟΚΕ]⁴⁹. Μολονότι η ΟΚΕ δεν έχει αποφασιστικές αρμοδιότητες κατά τη διαδικασία παραγωγής της κρατικής πολιτικής, στο βαθμό που η αρμοδιότητά της περιορίζεται στη διατύπωση γνώμης, η πραγματική της λειτουργία ως βήμα κοινωνικού διαλόγου ανάμεσα στους «κοινωνικούς εταίρους» έχει συχνά οδηγήσει εάν όχι σε συμφωνίες, τουλάχιστον στη διαμόρφωση συμμαχιών έστω και πρόσκαιρων ανάμεσα σε συνδικάτα και εργοδοτικές οργανώσεις. Χαρακτηριστικό είναι, επίσης, ότι στο εσωτερικό της ΟΚΕ τέθηκε ίσως για πρώτη φορά το ζήτημα της βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας φέρνοντας στο προσκήνιο και τα επίμαχα ζητήματα της εισαγωγής αλλά και της υλοποίησης μορφών ευελιξίας, όπως το ποσοστό των απολύσεων, το καθεστώς της μερικής απασχόλησης και της διευθέτησης του χρόνου εργασίας. Οι απόψεις των «κοινωνικών εταίρων» σε σχέση με τα ζητήματα αυτά εμφανίζονται όχι μόνο διαμετρικά αντίθετες αλλά και πολωμένες, καθώς αφ' ενός οι εργοδοτικές ενώσεις και κυρίως ο ΣΕΒ διεκδικεί τη θεσμική κατοχύρωση του διευθυντικού δικαιώματος, ενώ τα εργατικά συνδικάτα, αφ' ετέρου, στο βαθμό που αντιτίθενται σε μια τέτοια κατοχύρωση του διευθυντικού δικαιώματος, προβάλλουν ως προνομιακό διαπραγματευτικό όπλο την αύξηση των μισθών και των ημερομισθίων. Προς την πόλωση αυτή συντείνουν δύο παράγοντες: η απουσία ενός ευρύτερου πλαισίου κρατικής πολιτικής, στο εσωτερικό του οποίου θα ήταν δυνατή η σύνθεση ή η συναρμογή αυτών των δύο δεσμών αιτημάτων,

49. Άλλοι θεσμοί διαβούλευσης με χαρακτηριστικά κορπορατισμού είναι το Εθνικό Συμβούλιο Παιδείας [ΕΣΥΠ], η Επιτροπή Ανταγωνιστικότητας, η Υποεπιτροπή Ανθρωπίνων Πόρων κ.λπ. Για την οργανωτική διάρθρωση, τις αρμοδιότητες και τη λειτουργία της ΟΚΕ βλ. ενδεικτικά Γ. Κουζής (2000), *ό.π.* (σημ. 48), αλλά και Γ.Π. Σπυρόπουλος (2000), «Ο Κοινωνικός Διάλογος στην Ευρωπαϊκή Ένωση» στο ΚΕΚΜΟΚΟΠ, *ό.π.* (σημ. 48), σσ. 63-88.

και η «επιλεκτική» παρουσία του κράτους ως «τρίτου κοινωνικού εταίρου». Και ως προς τον πρώτο παράγοντα ένα τέτοιο ευρύτερο πλαίσιο θα μπορούσε, όπως συνέβη και σε άλλες χώρες, να ήταν το πεδίο της αναπτυξιακής πολιτικής. Ωστόσο, ούτε ο ΣΕΒ, εξαιτίας των ισχυρών ακόμα στοιχείων εξαρθρωμένου κορπορατισμού που έχει κληρονομήσει από το παρελθόν, ούτε η ΓΣΕΕ, εξαιτίας του «περιβάλλοντος» του ολιγοπωλιακού πλουραλισμού εντός του οποίου αναπτύσσει τη δράση της, φαίνεται να είναι σε θέση προς το παρόν να αναβαθμίσουν τις ημερήσιες διατάξεις τους. Από την άλλη μεριά, ο «δισταγμός» του κράτους να αναλάβει ως «τρίτος πλέον κοινωνικός εταίρος» αυτού του είδους την αναβάθμιση δείχνει ότι, παρά τα φαινόμενα, είναι ακόμα ανίσχυρο και επομένως ευάλωτο απέναντι στην ασύμμετρη και άνιση επιρροή των κερματισμένων ή ακόμα και μεμονωμένων συμφερόντων.